

РОЗВІДКИ

Валерія Цубенко

●

ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНСЬКОМУ (ХАРКІВСЬКОМУ) ТА КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКОМУ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ КАВАЛЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Охорона здоров'я в Україні має свою давню та цікаву історію. Завдяки кропіткій роботі фахівців з'являються нові, раніше невідомі історичні факти становлення і розвитку системи охорони здоров'я. Тема військових поселень в Україні у першій половині ХІХ ст. залишається і надалі однією з найактуальніших. Нині з'явилася можливість її комплексного аналізу з урахуванням регіональних особливостей на основі вивчення широкого спектра нових документів і матеріалів, до яких історики отримали доступ, а також із зняттям табу з деяких питань досліджуваної теми. Незважаючи на те, що загальні питання історії військових поселень знайшли відображення у науковій літературі і мемуарних виданнях, на сьогодні є ще значна частина недосліджених сторінок цієї теми, зокрема, охорони здоров'я. Зважаючи на це, автор у своїй роботі опирається на дореволюційні військово-статистичні описи Харківської, Київської і Подільської губерній [2; 3; 4]. Серед праць радянських та вітчизняних істориків слід відзначити наукові доробки Л. П. Богданова [1], Т. Д. Липовської [7], К. М. Ячменіхіна [17], в яких автори торкалися питання стану медичного обслуговування у військових поселеннях. База дослідження представлена різними групами джерел, провідну роль серед яких відіграють архівні матеріали, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві у фондах «Штаб II кавалерійського округу Українського військового поселення» (ф. 1322), «Штаб восьми округів Українського військового поселення Слобідсько-Української губернії» (ф. 1353), «Документи і матеріали з історії державних закладів України» (ф. кмф 12). Метою даної праці є висвітлення регіональної специфіки охорони здоров'я Українського (Харківського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії в історичному контексті. Об'єктом дослідження є військові поселення України першої половини ХІХ ст.

Організація Українського (Харківського) військового поселення кавалерії почалася у 1817 р., під час облаштування поселених округів на території Слобідсько-Української губернії, а Києво-Подільського військового поселення кавалерії у 1837 р. на території Київської і Подільської губерній. Обидва військові поселення проіснували до 1857 р. З початку існування системи військових поселень стало питання про охорону здоров'я військових поселенців.

Головне керівництво охороною здоров'я та медичним забезпеченням військових поселень здійснював департамент військових поселень, зокрема, 2-ий

відділ з іррегулярних військ. Цей відділ, у межах своєї компетенції, здійснював систематичний контроль і нагляд за діяльністю військових шпиталів, окружних лазаретів і військових аптек; аналізував скарги і звернення; приймав рішення щодо вирішення проблем медичного обслуговування; збереження здоров'я і народного харчування; запровадження та утримання управ громадського піклування [8, 22], богаділень, контроль за виконанням заповітів на користь богоугодних закладів [8, 21]. Військово-поселенське керівництво формувало політику охорони здоров'я в кавалерійських округах військових поселень та забезпечувало її реалізацію. Політика охорони здоров'я забезпечувалася бюджетними асигнуваннями. Безпосередню охорону здоров'я населення у військових поселеннях здійснювали лікувально-профілактичні заклади: шпиталь, лікарня; фармацевтичні: аптека; медико-соціальний захист: будинок дитини та інші заклади охорони здоров'я. Окружний комітет забезпечував життєвий рівень населення, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд, соціальне обслуговування і забезпечення, необхідне для підтримання здоров'я. З цією метою були встановлені єдині мінімальні норми заробітної плати, пенсій, соціальної допомоги, організоване натуральне, в тому числі безплатне, забезпечення найвразливіших категорій населення військового поселення продуктами харчування, одягом, ліками та іншими предметами першої необхідності, здійснювався комплекс заходів щодо безпритульних та інших осіб, які не мали певного місця проживання.

Звертаючи особливу увагу на охорону здоров'я військових поселенців, окружний комітет у випадках показників високої смертності або епідемій з'ясовував їхні причини, запрошував полкових штаб-лікарів і фельдшерів. Члени лікарської управи мали зносини з губернатором Харківської, Київської і Подільської губерній, взаємно приймали і застосовували комплекс запобіжних заходів. Окружний комітет повідомляв про ситуацію, що склалася в округах, у Департамент військових поселень [11, 452].

З метою зниження материнської та дитячої захворюваності і смертності, ускладнень вагітності і пологів у військових поселеннях було створено дитячі виховні (сирітські) будинки. Комплектування дитячого виховного будинку відбувалося протягом календарного року. Під час прийому у виховний будинок доглядач довідувався про те, чи хрещене немовля, запитував його ім'я. У випадку, коли дитина була не хрещеною, він запрошував священника для здійснення обряду хрещення. У реєстраційну книгу виховного будинку записувалися: [11, 451] дата прийому, особливі прикмети (родимі плями тощо), одяг, інші відомості про дітей. Міська дума за підписами її членів складала реєстраційну книгу про прийнятих дітей. Вона була прошнурована, сторінки пронумеровані, а кінці шнура на останній сторінці книги фіксувалися та скріплювалися печаткою.

Згідно із записом у реєстраційній книзі, під час хрещення дитині одягали хрест з викарбуваним реєстраційним номером. Похрещене немовля віддавали штатній годувальниці. З перших днів життя дитина потрапляла під пильний нагляд фахівців: лікаря і повивальної бабки. Здорові немовлята поступали у загальний колицковий відділ, а немовлята з вродженими вадами – на тимчасове утримання в особливий відділ.

У виховний будинок приймали і вагітних жінок, які виявили намір залишити новонароджену дитину у відділенні. У приймальному відділенні вагітна оглядалася повивальною бабкою з відображенням результатів огляду в медичній карті, з фіксацією часу огляду і встановленням діагнозу. У разі виявлення захворювання майбутньої матері її відправляли у міську лікарню.

Породіллі перебували у стаціонарі до пологів 7 днів і після пологів 2 дні. Динамікою стану пацієнтки, обсягом проведеного обстеження повивальною бабкою обґрунтовувалася доцільність подальшого стаціонарного перебування. У випадку хвороби, різноманітних ускладнень термін перебування породіллі у виховному будинку продовжувався. У період перебування породіллі у виховному будинку їй гарантувалося повне державне забезпечення шляхом безплатного

утримання. Вона харчувалася за бюджетні кошти нарівні з годувальницями і няньками. Жінки, які народжували дітей у виховному будинку, мали право за бажанням забрати з собою немовля або залишити його на виховання у будинку [11, 512].

Стан породіллі і новонародженої дитини щоденно, з письмовим відображенням у медичній карті контролювався лікарем. Оптимальним вважалося винятково грудне вигодовування дитини протягом перших 9 місяців. Здорових малюків під контролем лікаря і повивальної бабки переводили на штучне вигодовування коров'ячим молоком із ріжка, а також рідкою молочною з манною кашею. Спостереження, що проводилися у виховному будинку протягом тривалого часу, засвідчили, що одним із головних факторів, який впливав на показники смертності, був спосіб годування. Вищий відсоток смертності був серед немовлят, до яких застосовували штучне годування. Тому віддавали перевагу годуванню жіночим молоком. Зовсім відмовитися від штучного годування було неможливо, оскільки значна категорія дітей потребувала саме його. А ще у ряді випадків остерігалось інфекційне зараження годувальниці. Після привчання до звичайної їжі дітей переводили у загальне дитяче відділення і розподіляли по групах. Діти від двох до семи років харчувалися кожні три години невеликими порціями. Велика увага приділялася загальнозміцнювальним та загартовувальним заходам: використовувалися контрастні повітряні ванни, сухе і вологе розтирання рукавичкою, контрастні ванночки для ніг, полоскання горла, ходіння босоніж. Спеціальні вимоги пред'являлися до дитячого одягу, насамперед дбали про те, щоб одяг був вільним, проте не громіздким, не перешкоджав рухам, не спричиняв зрушень у кістково-м'язових сполучних тканинах, у ньому мало бути якомога менше рубців та грубих швів. Чітко визначалися питання щодо дотримання правил гігієни і фізичного виховання, що забезпечували нормальний фізичний розвиток дитини. Фізичне виховання зводилося до фізичної підготовки і вивчення обмеженої кількості рухових дій (переважно військово-прикладних). Важливе значення надавалося гігієні, оскільки вона вважалася профілактикою захворювань. Дітей привчали сидати за стіл охайними, з чистими руками, сидіти за столом правильно і користуватися столовим приладдям. Руки необхідно було мити безпосередньо перед тим, як діти сідали за обідні столи, і після приймання їжі. Відпочинок дітей (нічний сон) тривав до 10 годин. Розпорядок дня у дитячому будинку був диференційованим залежно від віку дітей. Підйом і прибирання постелей – о 6-й годині. Далі йшли ранковий збір, молитва, сніданок, підготовка навчальних домашніх завдань, заняття у школі, прогулянка, обід, денний відпочинок, навчання ремесел: хлопчиків - чобітного, кравецького, теслярного тощо, а дівчаток - в'язання, плетіння, шиття, інших господарських робіт. Заняття ремеслами взимку тривали від 15-ої до 19-ої год., влітку – від 15-ої до 20-ої год., з них з 17-ої по 20-у год. працювали на городі. Діти 6–9 років спали вночі нічного сну на одну годину довше, ніж діти 10–14 років. «Зимовий час» тривав з 1 жовтня до 1 травня, а «літній час» – з 1 травня до 1 жовтня [11, 514]. Дітей, їх особисту гідність, їхні потреби шанували, поводитися з ними лагідно, розумно, як з рівними [11, 513], рідко застосовували жорсткі покарання. Найбільшим покаранням вважалося не пустити дітей гратися з іншими або поставити у куток на коліна тощо. З 10 років вихованці відвідували школу. Після досягнення 18-річного віку діти відраховувалися з виховного будинку. Хлопчиків розподіляли і призначали на посади писарів, військовослужбовців у полки, згідно з розпорядженням Департаменту військових поселень, а визнаних непридатними до військової служби за станом здоров'я відправляли доглядачами у богадільню (такі вихованці могли поступати у богадільню і раніше – в 17 років). Поліцмейстер доповідав у Департамент військових поселень про працевлаштування вихованців, реєстрував їх смерть, вибуття. Дівчата вибували із виховного будинку з таких причин: заміжжя [11, 515], влаштування в прийомну сім'ю, а ті, які мали фізичні вади, глибоку розумову відсталість, йшли у богадільню. У разі майбутнього

одруження поліцейстер представляв рапорт у Департамент військових поселень із вказівкою дати народження дівчини і чину хлопця. Лише, отримавши дозвіл, молоді одружувалися. Прийомними батьками дівчинки могло бути подружжя працездатного віку, яке зобов'язувалося утримувати і виховувати дитину. Умови проживання і виховання в нових сім'ях заносили до книг записів народжень, які зберігали у виховному будинку. Нові батьки несли відповідальність за належне виховання та контроль за поведінкою дівчини. У випадках порушення зобов'язань з боку опікунів чи скарги вихованки її повертали у виховний будинок. У разі виходу або вибуття з виховного будинку дівчата безоплатно отримували квиток – документ із записом прізвища, ім'я та по батькові, дати видачі за підписом поліцейстера. Решта вихованок призначалася на посади няньок виховного (сирітського) будинку згідно зі штатом [11, 516].

Поліцейстер відповідав за харчування і утримання дитбудинків, за умови організації безпечної життєдіяльності; за виконання посадових обов'язків і моральність вихователів. Притягував до дисциплінарної відповідальності працівників виховних будинків за втрату, нестачу, псування чи пошкодження майна установи. Поліцейстер щомісяця доповідав у Департаменті військових поселень про стан виховного будинку, із вказівкою чисельності дітей і служителів, представляв кошторис витрат, звіти, виявлені порушення [11, 517].

Помічником поліцейстера з господарської частини і виховної роботи був доглядач. Він спостерігав за поведінкою і вчинками хлопчиків, за використанням і зберіганням майна, за виконанням наказів поліцейстера [11, 519]. Відповідав за правопорушення, за втрату державного майна і невиконання наказів керівництва. Доглядачка слідкувала за чистотою, поведінкою і вчинками дівчаток. Вона відповідала за якість їжі, чистоту предметів гардеробу, білизни, її прання, здійснювала безпосереднє керівництво діяльністю робітниць, годувальниць, няньок і дорослих вихованок. Несла відповідальність за втрату державного майна.

На посаду лікаря виховного будинку призначався спеціаліст з медичною освітою. Лікар зобов'язаний був проводити огляди хворих новонароджених, розподіл дітей по групах, здійснювати прийом годувальниць до закладу. Він щоденно оглядав дітей виховного будинку, організовував лікувально-виховний процес, здійснював контроль за його ходом та результатами, робив щеплення від віспи, досліджував смертність. Найважчих хворих відправляв у військовий шпиталь, виписував перелік медикаментів для лікування дітей із аптеки військового шпиталю, причому безкоштовно. Здійснював нагляд за якістю харчування, умовами проживання дітей, доповідав про встановлені порушення [11, 518].

Посаду повивальної бабки (акушерки) обіймала жінка з медичною освітою. Вона зобов'язана була щоденно здійснювати контроль за станом вагітних, породіль, хворих, своєчасно доповідати лікарю про всі зміни стану здоров'я дітей, ускладнення та захворювання, давати вказівки підлеглим їй нянькам і годувальницям щодо догляду та лікування новонароджених, надавати медичну допомогу при пологах, первинну обробку новонароджених.

Священик виконував у виховному будинку духовні потреби і християнський обов'язок, навчав вихованців Закону Божого.

Годувальниці і няньки мали годувати дітей, готувати їжу для дитини, прати, купати, здійснювати гігієнічні процедури, прибирати дитячі кімнати. Годувальниці зобов'язані були годувати дитину грудним молоком [11, 520].

У кожному кавалерійському окрузі військових поселень були відкриті військові шпиталі 1-го і 2-го класів, що забезпечували стаціонарну і консультативну медичну допомогу військовим поселенцям. В Українському (Харківському) військовому поселенні було шпиталів 1-го класу – 7, 2-го класу – 1 [14, *арк. 33*]; у Києво-Подільському військовому поселенні 1-го класу – 5, 2-го класу – 1 [15, *арк. 30*].

У 1827 р. відкрито шпиталі 1-го класу у слободі Кабанья. Для цього командир

2-го поселеного дивізіону ротмістр Васютинський відправив чотири волові підводи медикаментів і аптечних речей зі слободи Сватової Лучки і молодшого фельдшера Семенова зі слободи Меловатки у слободу Кабанья [16, *арк.* 15].

Відомо, що у шпиталях Українського (Харківського) військового поселення у 1845 р. перебувало 17144 осіб (16862 чоловіки і 282 жінки), з них: у м. Чугуєві – 2902, або 16,9 %, з них: 2832 чоловіки і 70 жінок (шпиталь 2-го класу), у слободі Ново-Катеринослав – 2113, або 12,3 %, з них: 2085 чоловіків і 28 жінок (шпиталь 1-го класу) [4, 191], у слободі Ново-Глухів – 2485, або 14,5 %, з них: 2465 чоловіків і 23 жінки (шпиталь 1-го класу з 2 відділень, з яких 1 – у Ново-Глухові, 2 – у слободі Кабанья), у слободі Ново-Астрахані – 1961, або 11,4 %, з них: 1931 чоловік і 30 жінок (шпиталь 1-го класу), у слободі Ново-Россош – 1353, або 7,9 %, з них: 1319 чоловіків і 34 жінки (шпиталь 1-го класу), у слободі Ново-Белгород – 2024, або 11,8 %, з них: 1985 чоловіків і 39 жінок (шпиталь 1-го класу), у слободі Ново-Борисоглебськ – 2363, або 13,9 %, з них: 2336 чоловіків і 27 жінок (шпиталь 1-го класу), у слободі Ново-Серпухів – 1687, або 9,8 %, з них: 1656 чоловіків і 31 жінка (шпиталь 1-го класу), у м. Слав'янськ – (лікувально-профілактичний заклад – шпиталь 1-го класу) 253 чоловіки, або 1,5 % [4, 192].

Архівні документи містять інформацію про смертність військових поселенців Українського (Харківського) військового поселення кавалерії від епідемій у ході Російсько-персидської війни (1826-1828). Так, у 1827 р. полки 2-ої уланської дивізії були відправлені у Грузію. У 1828 р. командир військового поселення Слобідсько-Української губернії генерал-майор Коровкін отримав від генерал-майора барона Розена рапорт про перебування 2-ої уланської дивізії в Окремому Кавказькому Корпусі. Він повідомляв, що у резервних ескадронах Російської армії у с. Альвенте вибухнула епідемія жовчної гарячки, чисельність госпіталізованих у полковому лазареті становила: офіцерів – 20, нижчих чинів – 252, хворих при ескадронах – 200. Для запобігання високої смертності від епідемії частину військовослужбовців переселили на інші квартири біля м. Старої Шемахи. Внаслідок цього показники смертності серед нижчих чинів зменшилися. Проте від жовчної гарячки померли: прикомандирований до резервних ескадронів 3-го батальйону Бородінського піхотного полку штаб-лікар Плищеєв, Білгородського уланського полку – поручик Гладков і корнет Літке, Борисоглебського уланського полку – корнет Врангель, Серпухівського уланського полку – поручик Бредихін. Також 29 грудня 1827 р. надійшов рапорт від помічника Ширванського коменданта поручика Наумова від 18 листопада 1827 р. про те, що командир Серпухівського уланського полку полковник Богданов помер у відділенні військового тимчасового шпиталю 18 листопада 1827 р. від нервової гарячки у м. Стара Шемаха [17, *арк.* 2]. На його місце призначили командиром зведеного полку майора Баренса. Розен 5 січня 1828 р. одержав повідомлення від 22 листопада 1827 р. № 1009, що з 12 по 24 листопада 1827 р. від жовчної гарячки померли: у Білгородському уланському полку – корнети Перфильєв, Каднікову, Чугуївському уланському полку – штаб-ротмістр Гладишев, корнети: Безносиків, Власовський, Калиперов; у Борисоглебському уланському полку – корнет Пильцин, у Серпухівському уланському полку – корнет Тулуб'єв і штаб-лікар Ленцов; зроста захворюваність і смертність серед солдатів та офіцерів. У зв'язку з віддаленістю зведеного загону і поселених ескадронів у м. Міане на відстані від корпусної квартири понад 200 верст, а від Ширвани – понад 800 верст, майор Баренс не в змозі був вжити заходів для зниження смертності від захворювань, про що докладно рапортував корпусному командирі [17, *арк.* 3].

Згідно з розпорядженням інспектора резервної кавалерії, з 1841 р. в округах військових поселень при церквах були створені богадільні. Вони повинні були дати притулок престарілим та покаліченим військовим поселенцям обох статей православного віросповідання, котрі не мали власних коштів або родичів, здатних допомагати їм. У кожній богадільні перебували 32 особи [9, 124]. На утримання богадільні щорічно з бюджету військового поселення відпускалося по 200 руб.

сріблом [10, *арк. 13*]. Крім цього, із запасних хлібних магазинів видавався провіант згідно з чисельністю людей [15, *арк. 39*].

Зі всіх хвороб в Українському (Харківському) військовому поселенні найбільше потерпали від лихоманки [4, 92]. Найбільші спалахи епідемії лихоманки у м. Чугуєві були у 1826, 1837, 1841-1844 роках [4, 95]. У Чугуївському військовому шпиталі в середньому щомісячно перебувало до 79 хворих лихоманкою, з ревматично-катаральною лихоманкою - 86 осіб [4, 95]. Відомо, що хворих лихоманкою у 1847 р. було 2458 осіб, з них померли – 3, у 1848 р. – 2522 особи, з них померли – 4; від ускладнень лихоманки: у 1847 р. занедужали 370 осіб, з них з фатальним наслідком – 74, у 1848 р. захворіли 375 осіб, з них з фатальним наслідком – 95. Від гострих вірусних інфекцій у 1847 р. занедужали 4841 особа, з них померли – 2, у 1848 р. – 6875 осіб, з них з фатальним наслідком – 4. Високі показники смертності від хронічних захворювань органів дихання пояснювалися головним чином невисоким рівнем надання медичної допомоги, недостатньою кількістю ефективних ліків, відсутністю повноцінного харчування та перебоями з опаленням в осінньо-зимовий період тощо, недостатнім проведенням профілактичних заходів і активного виявлення хвороб органів дихання. У військових поселеннях значно ускладнилася ситуація, пов'язана із поширенням випадків отруєнь дикорослими грибами, зокрема зморшками. Особливу загрозу для здоров'я населення становили харчові отруєння мікробного походження м'ясними та рибними продуктами. Наприклад, через тривале перевезення соленої риби з Дону вона часто псувалася [4, 94]. Серед жіночого населення поширювалася золотуха, особливо у дівчаток [4, 93].

У 1830, 1831, 1847 і 1848 роках у Харківській губернії лютували епідемії холери. Виразним було зростання захворюваності та смертності військових поселенців у шпиталях Українського (Харківського) військового поселення. Так, хворих холерою було у 1847 р. – 1087 осіб, з них померли – 459 осіб, у 1848 р. – 4494 особи, з них померли 1533 [4, 95]. Решта хворих у 1847 р. становила 6770, з них померли 413 осіб, у 1848 р. захворіли 6399, з них померли 632 особи. Всього у 1847 р. захворіло 15526 осіб, з них померло 950, у 1848 р. захворіло 20665. З них померло 2268 осіб [4, 96].

Розглянемо динаміку чисельності хворих військових поселенців, які перебували у стаціонарі Чугуївського військового шпиталю протягом трьох місяців з червня включно до серпня 1848 р. Так, чисельність хворих військових поселенців становила у червні: холерою – 139 осіб, лихоманкою – 31, ревматично-катаральною лихоманкою – 97; у липні: холерою – 784, лихоманкою – 28, ревматично-катаральною лихоманкою – 25; у серпні: холерою – 84, лихоманкою – 50, ревматично-катаральною лихоманкою – 87. Ці дані свідчать про збільшення хворих саме у липні. У слободі Білолуцька найрозповсюдженішою хворобою був сифіліс, потім лихоманка, інфекційні хвороби: кір, скарлатина, епідемічний паротит, тиф [5, 955]. Поступово зростала довіра військових поселенців до лікарів [5, 955]. У ході лікування основна увага приділялася рецептам народної медицини, що передавалися від попередніх поколінь. Лікування травами використовували як окремо, так і разом із традиційними ліками. Часто траплялося, що для повного видужання достатнім було лише лікування травами. У слободі Шулзьгінка використовували як лікарські засоби: надомник (бодяга) – від травм і переломів кісток, полин і валер'яну – від лихоманки, пижмо – від шлункового болю, жостер – як проносний засіб, липовий і бузковий цвіт – від простуди, калину – від кашлю, холодну м'яту – від розладу шлунка, подорожник – від зубного болю, лопух – від золотухи [5, 603]. Військові поселенці 3-го, 4-го, 5-го округів Києво-Подільського військового поселення з недовірою ставилися до лікарських препаратів і взагалі до аптек. Трави, освячені молитвами православної церкви, вважалися кращим засобом від усіх хвороб [12, 72]. Військові поселенці при лікуванні багатьох недуг використовували цілющі властивості дерев та кущів – дуба, берези, липи, сосни, волоського горіха, глоду, шипшини, калини. Важливе місце в системі лікування посідали харчові рослини, особливо городні

культури (часник, цибуля, картопля, гарбуз та ін.). Різноманітним був арсенал ліків тваринного походження, особливо поширеним було лікування молоком та молочними продуктами. При простудних хворобах вживали пряжене молоко з медом, рослинними інгредієнтами, тваринними жирами. Застосовували ліки мінерального походження із солі, крейди, глини, піску. Широко використовували лікувальні властивості солі. Її популярність на Слобожанщині пов'язана з природно-геологічними умовами краю, багатого на родовища солі [4, 9–12].

У 2-ому окрузі Українського (Харківського) військового поселення кавалерії поблизу м. Слав'янська у 1840 р., згідно з розпорядженням інспектора резервної кавалерії було створено тимчасовий лікувально-профілактичний заклад [14, *арк.* 33; 13, 20–21]. На підставі медичних показань та за відсутності протипоказань сюди направлялися нижчі чини і кантоністи військ резервної кавалерії, військові поселенки для користування соляними мінеральними джерелами. Ця оздоровниця користувалася великою популярністю. Відновленню здоров'я системи органів дихання, лікуванню від шкіряних хвороб сприяли географічні та ландшафтні умови. Курс лікування тривав три місяці (червень, липень, серпень). З 1840 до 1856 р. тут перебували 4477 хворих, з них: одужали – 2747, виписані зі значним поліпшенням – 1032, не одужали – 95, виписані для лікування в інші шпиталі – 532, померли – 71 особа. У 1856 р. у тимчасовому військовому шпиталі м. Слав'янська на лікуванні перебував 201 хворий, з них: одужали – 153, виписані зі значним поліпшенням – 22, не одужали – 7, виписані для лікування в інші шпиталі – 19. Від дня відкриття військового тимчасового шпиталю у Слав'янську і до 1857 р. поступили на лікування 4678 військових поселенців, з них: одужали – 2900, або 62 %, виписані із задовільним станом здоров'я – 1054, або 22,5 %, не одужали – 102, або 2,2 %, виписані для лікування в інші шпиталі – 551, або 11,8 %, померли – 71, або 1,5 % [14, *арк.* 34].

У військових поселеннях траплялися випадки, коли представники інших віросповідань відмовлялися від допомоги медиків через релігійні переконання. Так, військових поселенців п. Кам'яна Яруга Українського (Харківського) військового поселення направляли на лікування у військовий шпиталь м. Чугуєва. Проте недовіра до лікарів викликала у них спротив. Уникаючи лікування у шпиталі, люди ховалися у льохи, таємні місця і помирали там без сповіді і причастя. Наприклад, у 1848 р. від холери померли 103 особи (44 чоловіки і 59 жінок) [6, 81–82].

У 1850 р. загальна чисельність хворих військових поселенців, які перебували у різних медичних закладах охорони здоров'я Українського (Харківського) військового поселення кавалерії, згідно зі звітами лікарів становила 21051 особу. У 1851 р. у військових шпиталях Чугуївського уланського полку за чотири місяці перебували у стаціонарі 2343 особи, з них померли – 105. У звітах про смертність у шпиталях були визначені основні хвороби: чахотка, цинга, малярія і дизентерія. Найвищі показники смертності реєструвалися навесні [7, 61].

Підбиваючи підсумки сказаного, потрібно відзначити, що політика охорони здоров'я проводилася на основі бюджетних асигнувань. У системі військових поселень кавалерії безпосередню охорону здоров'я населення забезпечували лікувально-профілактичні, аптечні та інші заклади охорони здоров'я. У кожному кавалерійському окрузі військових поселень були відкриті військові шпиталі 1-го і 2-го класів, що забезпечували стаціонарну і консультативну медичну допомогу військовим поселенцям. У м. Слав'янську був створений тимчасовий лікувально-профілактичний заклад. В округах військових поселень функціонували дитячі виховні (сирітські) будинки. При церквах створювали богадільні з метою надати притулок престарілим та військовим поселенцям-калікам. У ході лікування основна увага приділялася рецептам народної медицини, лікування травами використовували як окремо, так і сумісно із традиційними ліками. Серед головних причин смертності основне місце займали лихоманка, хвороби системи органів дихання, холера, а також нещасні випадки, пов'язані з отруєннями та травмами.

Джерела та література:

1. Богданов Л. П. Военные поселения в России. – М.: АИО «Принт», 1992. – 89 с.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению. Т. 10. – Ч. 1. Киевская губерния. – С.Пб., 1848. – 253 с. + 11 табл.
3. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению. Т. 10. – Ч. 2. Подольская губерния. – С.Пб., 1849. – 159 с. + сведения специальные 93 с. + 16 табл.
4. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению. – Т. 12. – Ч. 1. Харьковская губерния. – С.Пб., 1850. – 193 с. +
5. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края // Под ред. В. В. Иванова. – Х., 1898. – Т. 1. – 1012 с.
6. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение 5. – Харьков, 1858. – 362 с.
7. Литовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселен на Украине (1817–1857 гг.). – Днепрпетровск, 1982. – 83 с.
8. Образование Департамента военных поселений. – С.Пб., 1843. – 66 с.
9. Об устройстве округов Военного поселения Киевской и Подольской губерний // Полное собрание.
10. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 411. – Оп. 1. – Спр. 1538.
11. Свод военных постановлений. – Кн. 4. – Ч. 5. – С.Пб., 1838. – 630 с.
12. Симашкевич М. Сборник сведений о Подольской губернии. – Вып. 1. – Каменецк-Подольский, 1880. – 90 с.
13. Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г. – Б. м. и б. г. – 38 с.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІА України у м. Києві). – Ф. КМФ (колекція мікрофільмів) 12. – Оп. 1. – Спр. 110.
15. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 111.
16. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1322. – Оп. 1. – Спр. 56.
17. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 167.
18. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / Черниговский гос. педагогический ун-т им. Т. Г. Шевченко. – Чернигов: Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

Ігор Ісіченко

●

ЧЕРНІГІВСЬКО-СІВЕРСЬКА АСКЕТИЧНА ТРАДИЦІЯ ТА ДУХОВНІ ПОШУКИ НОВОЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Кожна людина, як і кожна етнічна спільнота долає у своєму розвитку не один спокусливий етап наслідування. Знайомство з чужим досвідом може бути, безперечно, корисним, коли воно не полонить, не узалежнює нас, не нівелює нашу особистість. Дитина з плачем вимагає у батьків іграшку, побачену в сусідського хлопчика. Підліток захоплено відтворює манери популярної поп-зірки. Ціле покоління бізнесменів мріяло про «п'ятсотий Мерседес» як знак належності до кола обраних. Пенсіонер же дбайливо засаджує ділянку саме тим сортом картоплі, яка вродила в знайомого ровесника. І годі собі уявляти схильність до наслідування інших як вікову хворобу молоді: вона є постійним чинником нашого життя. Та цей чинник може перетворитися на тяжку психічну хворобу, якщо наше «Я» розчиняється в чужій ідентичності.

Самостійна присутність України в сучасній світовій цивілізації пропонує нам нові виклики. Коли ми відповідаємо на них, сліпо шукаючи взірців своєї національної доктрини або в нетрях знайомих нам з минулого тоталітарних моделей, або в спокусливому сяйві рекламного блиску західних країн, небезпека психологічного узалежнення від чужих ідентичностей загрожує перерости в патологію. Як це й відбувається нині в політичній площині, де вся складність пошуку цивілізаційної перспективи України підмінюється примітивним вибором між східним та західним векторами інтеграції. Навіть якщо врахувати, що

економічні клани дешевою політичною демагогією лише маскують свої конкретні бізнесові зацікавлення, це не зніме проблеми браку цілісних особистостей у колі посткомуністичних еліт і відповідних проблем із їхньою ідентичністю.

Ви звертали увагу, що людина з глибшим відчуттям свого національного й родинного коріння виявляється міцнішою перед різного роду життєвими випробуваннями, краще зберігає свою особистість? Про це багато розповідають усі, хто пройшов советські чи нацистські концтабори. Це добре видно в родинах наших емігрантів на Заході: у той час, як онуки й правнуки політичних емігрантів 20-40-х років ХХ ст. зазвичай зберігають етнічне самоусвідомлення, народжені в Україні діти наших сучасних заробітчан, яким вдалося оселитися в Канаді або США, буває, вже важко пригадують українські слова і не люблять згадувати про історичну батьківщину.

Глобалізований світ приймає нашу державу насторожено, як нестійкий та невизначний уламок Російської імперії. Непевне місце України в цивілізаційному змаганні змусило Самуеля Хантингтона провести лінію розламу між її заходом і сходом, а злочинне спекулювання регіональною специфікою під час останніх президентських і парламентських виборів ніби навмисне переносить наукові гіпотези американського геополітика у вимір суспільних реалій. Як і нездорове поживлення довкола визвольної боротьби УПА в фінансово залежних від іноземного капіталу середовищах східноукраїнських політиків.

За цих умов призабута історія виявляється істотним чинником не лише національного самоусвідомлення, але й пошуку власного місця в світі. Драматичний вибір «між Сходом і Заходом», що здавна відігравав чільне місце в геополітичних проектах українських мислителів, доповнюється безліччю нових нюансів. Це і загроза ісламського тероризму, і демографічна криза, і присутність на землях України сотень тисяч, коли вже не мільйонів, мігрантів, і хворобливі вияви західного лібералізму чи радше «політкоректності», що змушують навіть іспанського єпископа заявляти про небезпеку «нової державної релігії – атеїзму».

«Ким ми є?» - ось запитання, без якого подорож у сучасну цивілізацію може обернутися втечею від себе самого чи ж блуканням у чужому ворожому світі. Як довго принизливе відчуття відрубності України від європейської цивілізації змушуватиме нас смішити світ «єврошинами», «євроремонт» або «євромийками»? Це залежить від нашого мистецтва самопізнання, осягнення досвіду минулого в перспективі майбутнього.

Років шістнадцять тому ми мали таку собі досить коректну дискусію в одній із харківських редакцій. Я вже не пригадаю її змісту, який обертався довкола перспектив розвитку церковних структур у майбутній Україні. Але чудово пам'ятаю реакцію найавторитетнішого з учасників, високопоставленого церковного сановника. Коли він почув від партнерів питання: а чи будуються в його організації храми в традиціях української архітектури, владика був приголомшений: «Ви що ж, вважаєте, що існує якась окрема українська церковна архітектура?». Здається, він так і пішов із зустрічі, подумки дивуючись нахабству опонентів, котрі дійшли до того, що хочуть виділити із масиву «православно-слов'янського» сакрального мистецтва якийсь «незалежний» регіон. А йдеться не про пересічного малоосвіченого клірика – про людину із письменницькими амбіціями, українця за походженням, впливового церковного діяча...

Проблема, звичайно ж, не в становій обмеженості культури православного кліру. Українські еліти, сформувавшись із вихованців вищих партійних шкіл і просякнутої комплексами національної меншовартості «радянської інтелігенції», мусять з подивом відкривати очевидні речі. Знаковою для мене постаттю є ваш відомий донедавна земляк, який на схилі політичної кар'єри видав фоліант під характерною назвою: «Україна – не Росія». Кпини тут зайві. Вихідець із старої партноменклатури з щирим подивом ділиться своїм відкриттям: виявляється, його народ суттєво відрізняється від сусідів. Значна ж частина його ровесників і досі цього не помітила.

Є гіпотеза, що інший ваш земляк, на честь якого спершу був названий Ніжинський державний університет – тоді ще гімназія вищих наук ім. князя Олександра Безбородька – написав надзвичайно прикметну пам'ятку українського пізньобарокового письменства, «Історію Русів». Пізніше, близько 1828 року, рукопис «Історії Русів» було знайдено тут же, неподалік, - у бібліотеці містечка Гринева Стародубського повіту Чернігівської губернії. Так ось тут, в «Історії Русів», що виникла, ймовірно, в колах чернігівського дворянства не пізніше кінця XVIII ст., серед іншого наводиться текст промови персонажа, якого так не люблять і нині деякі політичні діячі. Тоді ж, у XVIII ст., його ім'я регулярно анафемувалося в храмах і ні в якому разі не могло згадуватися в позитивному контексті.

«Історія Русів» вкладає в уста гетьмана Іван Мазепа перед відкритим виступом проти московського царя такий промовистий монолог: *«Ми стоїмо тепер, Братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючи між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлучені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя. Обидва вони, через свавільство своє і привласнення необмеженої влади, подобляться найстрашнішим деспотам, яких вся Азія і Африка навряд чи коли спороджувала. І тому подоланий з них і повалений зруйнує собою державу свою і оберне її нанівець. Жереб держав тих визначила наперед доля рішиться в нашій отчизні і на очах наших, і нам, бачивши загрозу тую, що зібралася над головами нашими, як не помислити й не подумати про себе самих?.. А як допустити Царя Російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого Царя того; бо ви бачите, що хоч він походить од коліна, вибраного народом з Дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежену, карає народ той свавільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці Царській. Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти й перетерпіти не годен... Отже, зостається нам, Братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили... Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, первинність і сама назва Русь од нас до них перейшло. Але ми тепер у них – яко притча во язицях!.. Та й що ж то за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає? Такий народ неключимістю своєю подобиться воістину нетямущим тваринам, од усіх народів зневажаним»¹.*

Кінець XVIII ст. – а перед українською шляхтою вже постає вибір, не менш драматичний, ніж нині, на початку XXI ст. І смілива відповідь на нього приходить із Сіверської землі, де перед тим протягом майже сторіччя перебувала столиця Гетьманщини. Написав її чи ні князь Олександр Безбородько – то вже інша річ. Хоча його життєвий досвід дає підстави зараховувати князя до найімовірніших авторів. Пригадаймо: Олександр Безбородько жив між 1746 і 1799 рр., закінчив Києво-Могилянську академію, був членом Генерального Суду, київським полковником, коли ж 1775 р. він переїхав до Петербурга, то входить до оточення імператриці Катерини II, служить їй канцлером. Згодом князь Безбородько мав великий вплив на Павла I. При цьому він мріяв про відновлення гетьманського устрою України і навіть добився відновлення Генерального Суду й деяких інших установ, скасованих Катериною II. Разом із В. Рубаном 1777 р. він написав «Краткую летопись Малыя Россіи», яка мала відкрити самотність історії України й обґрунтувати автономістичні претензії наших тогочасних еліт.

Самоідентифікація не обов'язково передбачає протиставлення себе іншим. Але вона вимагає усвідомлення своєї інакшості, фундаментальних рис вдачі, домінантних тенденцій розвитку та механізмів інтегрування особистостей і соціальних груп до загальнонаціональної спільноти. Автор «Історії Русів» виявляє домінанту національної історії, репрезентовану не лише промовою гетьмана Івана

Мазепи, але й постатями Івана Підкови, Якова Остряниці, Северина Наливайка, Тараса Трясила, Івана Богуна, Павла Полуботка. Це любов до свободи, пошана до людської гідності. Риси, котрі стали нині визначальними для євроатлантичної цивілізації й асоціюються в нашій свідомості швидше із західними цінностями, ніж із власною історією. Чому? Чи не відіграла тут фатальну роль ідеологія Просвітництва, узалежнивши ідеї свободи й суспільної рівності від соціальних доктрин, декларованих Французькою революцією, а потім підхоплених політичними рухами XIX-XX ст.?

Для автора «Історії Русів» та, очевидно, і для його сучасників, свобода і людська гідність виводяться з природного покликання людини як Божого творіння, наділеного образом і подобою Творця. Це споконвічні природні цінності, що відкриваються в процесі людського самовдосконалення. Духовний гарт, по-церковному аскеза, в перспективі звільнення людської особистості від влади світу, саме й передбачала подолання хибних стереотипів, дистанціювання від нав'язуваних ззовні моделей стосунків, здобуття реальної свободи вчинків і думки. Свободи вибору, даної Творцем як вирішальний складник богоуподібнення людини. Здійснення цього, однак, відбувалося шляхом духовного поступу, піднесення до Творця, а не соціальної боротьби, яка загрожувала примітивною зміною одних стереотипів на інші.

Християнська наснаженість української культури X-XVIII ст. забезпечувала природне відчуття такої спадковості. Пригадаймо, у зв'язку з чим ми вперше дізнаємося про монаше життя в Чернігові? Це дуже важливо й символічно - проп. Антоній, несправедливо звинувачуваний князем Ізяславом Ярославичем, тікає до Чернігова від княжого гніву: *«В той час прилучилося Ізяславу прийти з ляхів, і почав гніватися Ізяслав на Антонія за князя Всеслава. І прислав Святослав із Чернігова поночі по святого Антонія. Антоній же прийшов до Чернігова, і полюбилось йому місце, назване Болдіними горами, і, викопавши печеру, поселився тут. І є монастир Святої Богородиці на Болдіних горах неподалік від Чернігова і донині»*². Таким чином, найавторитетніший на Сіверщині Успенський Єлецький монастир пов'язується не просто з іменем засновника Києво-Печерської лаври, а з важким епізодом із його життя, що засвідчує дистанціювання від княжих утисків і вибір свободи навіть коштом відходу зі своєї обителі.

Літературна слава Чернігівщини асоціюється зазвичай із єпископом Лазарем Барановичем, його учнями та освіченими наступниками на архієрейській кафедрі. Однак згадаймо про початок перетворення середньовічного княжого міста на ранньомодерний центр української культури невдовзі після приєднання Чернігівсько-Сіверської землі до Речі Посполитої 1618 р. Зміни в церковному житті, зумовлені Берестейською унією 1596 р. й включенням теренів нових воєводств до Смоленської та Чернігівської архієпархії, першим ординарієм котрої став відомий письменник, автор полемічного трактату «*Obrońa jedności cerkiewnej*» (1617) Лев Крєвза, один із організаторів василіянського чину, мали переживатися як потужний струс для регіону, протягом попереднього сторіччя відірваного від України державним кордоном. За Деулінським миром 1618 р. православне духовенство мало залишити парафії й передати їх з'єднаному з Римом владиці. Чернігівщина ввійшла в тривожний час змін.

Першим помітним українським літературним виданням, що з'явилося в Чернігові, стала книга о. Кирила Транквіліона Ставровецького «Перло многоцінне». Книга вийшла в рік смерті автора, 1646 р., коли Кирило Транквіліон Ставровецький служив архімандритом Чернігівського Єлецького монастиря, переданого монахам-василіянам. Драматична доля автора, котрий прийняв унію 1626 р., після суворого осуду його книг «*Зерцало богословії*» (1618) та «*Євангеліє учительне*» (1619) Київським архієрейським собором і заборони їх поширення в Московському царстві провокувала його до пошуку духовної альтернативи ксенофобічній ідеології «третього Риму», до творення власного синтезу досвіду східної аскези й нових форм сповіщення Євангелія та латинського шкільного богослов'я.

Події Хмельниччини поклали край василіянській і загалом католицькій присутності на Чернігівщині. Єлецький монастир знов стає православним. Ліквідується єзуїтський колегіум у Новгороді-Сіверському, створений 1646 р. на основі відкритої ще 1636 р. єзуїтської резиденції. Відновлюється Чернігівська православна єпархія, деякий час керована безпосередньо з Києва. До речі, 8 березня 2007 року ми вшанували 350-ліття архієрейської хіротонії її справжнього організатора, владики Лазаря Барановича, висвяченого 8 березня 1657 р. в Яссах.

Дослідники знаходять чимало підстав для критичних оцінок Барановича: запобігливі посвяти московському цареві, звернення 1660 р. до царя Олексія Михайловича за затвердженням свого призначення на Чернігівську кафедру, прийняття сану архієпископа від Московського патріярха 1668 р., під час канонічного перебування в клірі Константинопольської церкви, нарешті, клопотання про безпосереднє підпорядкування Чернігівської єпархії Московському патріярхові 1688 р. Однак разом із цими, справді контрверсійними, з погляду церковної політики, вчинками, єпископ Лазар Баранович протягом 1657-1693 рр. зробив чи не найбільше для відновлення тотожності культури Чернігівської землі, що зберігала б етнічно український, конфесійно православний характер і водночас інтегрувалася б до тогочасної європейської цивілізації.

Поряд із досить традиціоналістичними збірками проповідей «Меч духовний» (1666; 2-е вид. - 1686) і «Труби словес проповідних» (1674; 2-е вид. - 1679), а також полемічною відповіддю єзуїтові Павлові Боймі «Nowa miara starej wiary» (Новгород-Сіверський, 1676), Лазар Баранович видав дві збірки поезії польською мовою: «Lutnia Apollinowa» (1671) та «Apollo chrzescianski» (1670), а також збірки «Filar wiary» (1675), «Ksiega smierci» (1676), насичені віршовим матеріалом, що вважаються взірцем барокової концептивної поезії. Він заснував 1674 р. друкарню в Новгороді-Сіверському, перенесену ним же 1679 р. до Чернігова. Нарешті, Лазар Баранович започатковує працю над заснуванням у Чернігові колегії, завершеної вже наступником, архієпископом Іоаном Максимовичем.

І на цьому тлі його політичний конформізм виглядає елементарним самозбереженням церковного діяча, позбавленого надійної підтримки інших суспільних інститутів та перейнятого турботою про збереження й духовний розвиток пастви, до якої входять і численні представники київських інтелектуальних еліт, які посеред нестабільності Руїни шукали притулку в оточенні чернігівського архієпископа. Згадаймо принаймні о. Іоанікія Галятовського, свт. Димитрія Туптала, о. Івана Величковського.

Історики виявлялися швидше критичними до єпископа Лазаря Барановича. В гіршому випадку його розглядали як політичного конформіста, в кращому – як гнучкого організатора суспільно-церковного життя, що забезпечив існування в часи Руїни своєрідної культурної оази на Сіверщині. І практично поза увагою виявляється особистий досвід побожності чернігівського архієрея, досить своєрідний, прикметно бароковий, але, безперечно, зіптертий на власній аскезі й досвіді східного, зокрема місцевого, чернігівського, благочестя. Хіба без благословення єпархіяльного архієрея зважилися б о. Іоанікій Галятовський і свт. Димитрій Туптало досліджувати чуда від чернігівських святих і видавати цілі збірки розповідей про них - «Скарбниця потребная» Іоанікія Галятовського (Чернігів, 1676), «Руно орошенное» свт. Димитрія Туптала (Чернігів, 1680)? І хіба не прикметно, що обидва наступники й послідовники Лазаря Барановича були канонізовані – і свт. Феодосій Углицький (1896), що був архієпископом Чернігівським протягом 1693-1696 рр., і свт. Іоан Максимович (1916), котрий очолював єпархію з 1697 до 1712 рр.

Очевидно, нашу увагу має привернути насамперед свт. Іоан Максимович. Як з погляду філологічного, так і регіонального. Адже він народився тут, у Ніжині, 1651 р. у шляхетській родині Васильківських (прізвище Максимович походило від батькового імені) і уславився авторством кількох масштабних творів:

«Алфавіт, ринимами сложенный» (1705), «Богородице Дѣво» (1707), «Иеатрон или позор нравоучительный» (1708), «Молитва Отче наш, на седьм Богомыслей расположенная» (1709), «Осм блаженств евангельских» (1709). Архієпископ високо цінувався сучасниками як майстерний проповідник.

Навчався святий у Києво-Могилянській колегії, там же деякий час викладав. Монаший постриг прийняв 1676 р. в Києво-Печерській лаврі. Свт. Іоан організував відкриття в Чернігові Малоросійської колегії, влаштованої на взірєць Києво-Могилянської (1700). Він дбав про діяльність друкарні.

Свт. Іоана Максимовича спіткала доля багатьох освічених українців: 1712 р. він був переведений на кафедру Тобольського митрополита. Три роки служив у Сибіру, здійснюючи активну християнську місію, наvertsаючи місцеві народи, здійснюючи добротинну опіку над бідними й знедоленими. Упокоївся він 10 червня 1715 р.

Історія і в цьому випадку була несправедливо жорстокою. З книги до книги мандрували іронічні слова критичного сучасника свт. Іоана: *«Бог дав тим віршописцям друкарню й охоту та гроші й вільне життя. Мало кому потрібні речі на світ видаються»*³. І практично ніхто не зважувався перевірити об'єктивність цієї оцінки, принаймні прочитати розкритиковані книги. Лише останнім часом з'являються праці харківської дослідниці Олени Супрун, яка з 1990-х рр. активно займається літературною спадщиною Лазаря Барановича й Іоана Максимовича. Тепер же почала працювати над кандидатською дисертацією за книгою «Алфавіт духовний» молодий літературознавець із Бердянська Світлана Журавльова. З'являється надія на те, що в майбутньому ми зможемо дістати ширшу й об'єктивнішу оцінку визначного діяча української культури, вашого земляка.

Протягом XVIII ст. Чернігівщина відігравала провідну роль в українському суспільному й культурному житті. *«Давні державно-козацькі традиції і автономістичні прагнення і далі зберігалися на Чернігівщині (найвиразніше на Україні), бо українська старшина і визначні роди не денационалізувалися і не пішли на співпрацю з російським урядом»*⁴. Чи була в цьому заслуга єпископів і монахів, що творили місцеву літературну традицію, позірно дуже далеку від актуальних політичних проблем? Безперечно! Адже чужі політичній публіцистиці наші письменники в рясах формували здорове відчуття етнічної й конфесійної тотожності, дбали про збереження гідного самоусвідомлення християнина. Дбали про плекання духу свободи в Христі. І залучення до сучасного літературного й наукового життя, а ще важливіше – до педагогічного процесу, чернігівсько-сіверської монашої традиції може відіграти незамінну роль у подоланні тих хворобливих комплексів, які й нині стають на перешкоді розв'язанню нами найважливішої для людини й для нації проблеми: ким вона є і чим ризниться від інших. Проблеми нашої ідентичності, без розв'язання якої ми прирікаємо себе на становище вічних маргіналів.

Джерела та література:

1. Там само. – С.257-260.
2. Патерик Києво-Печерський: Пер. Ірини Жиленко. – К.: КМ Академія, 1998. – С.171.
3. Історія української літератури: У 8 т. – К.: Наук. думка, 1967. – Т.1. – С.435.
4. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – Т.10. – С.3726.

“МАЗЕПАНА” У ТВОРЧОСТІ КІНОРЕЖИСЕРА ЄВГЕНА ДЕСЛАВА

Український кінорежисер Євген Деслав (справжнє прізвище – Слабченко) (1898-1966) належить до зірок першої величини у світовому мистецтві (1). Це був митець, який своєю величиною дорівнював своєму славетному приятелеві Олександрові Довженку. Його як кінорежисера високо шанували кінорежисери Луї Бунюель, Луїджі Кавальканти, Марсель Карно, Рене Клер, художник Сальвадор Далі, письменник Володимир Винниченко та ін. Деслав став першим з українців, який за фільм “Війна хлопчиків” (інша назва – “Генерали без гудзиків”) був удостоєний престижної американської премії “Оскар” ще у 1938 р. (за кращий іноземний фільм); першим з українців, який був удостоєний почесного диплома Венеціанського кінофестивалю 1956 р. тощо. Він брав участь у зйомках (як режисер, кіносценарист, оператор) понад 150 кінофільмів у Франції, Іспанії, Португалії, Швейцарії, Монако, був одним із зачинателів продукції телефільмів у Іспанії та Монако. Але в СРСР ім'я Деслава було під забороною. Російські шовіністи й більшовики не могли йому пробачити, що він без вагань підтримував УНР і перебував на її дипломатичній службі, а пізніше залишився в еміграції (Франція, Іспанія).

Євген Деслав народився у Таганчі, що на Київщині, вчився у гімназії у Білій Церкві. З початком українських визвольних змагань 1917-1921 рр. він узяв у них активну участь, служив дискур'єром уряду УНР. Опинившись на еміграції, вчився у Празькому та Берлінському університетах, у знаменитій Сорбонні (Париж), також у паризькій кінематографічній школі (1925-1926). Потім плідно працював на ниві кіномистецтва спочатку в Парижі (1925-1939), потім у Мадриді (1939-1953), врешті у Ніцці, яка стала його другим рідним містом. Він брав участь у зйомках десятків фільмів не тільки у Франції та Іспанії, а також Португалії, Швейцарії, Єгипті, займався літературною діяльністю, навіть став членом Товариства письменників Іспанії (єдиний з українців, а може, і взагалі зі слов'ян). Він брав участь (як сценарист або режисер) у створенні низки важливих фільмів „La marche des machines”, тобто “Марш машин” (1928), „La nuit électrique”, („Електричні ночі”, 1929), „Montparnasse”, („Монпарнас”, 1931), „Revelation”, („Ревеляція”, 1948), „La Balafiera de los tres amores”, („Балада трьох кохань”, 1951), „Країна чорної землі” (1955), „Картини в негативі” (1956), „Vision Fantastique”, („Фантастична візія”) (1957) та ін. Дуже важливим є те, що Деслав ніколи не цурався свого українства і як тільки міг сприяв українській справі. Він брав участь у діяльності Українського Червоного Хреста УНР, прагнув використати міжнародні кінофестивали, на котрі його постійно запрошували, як трибуну для пропаганди української справи й українського кіномистецтва, дописував до української емігрантської преси, писав художні твори, присвячені українському визвольним змаганням, у т.ч. й УПА, життю української еміграції, прагнув зняти кінофільми, присвячені Симону Петлюрі та Євгену Коновальцю, документальний фільм про українську еміграцію у Швейцарії, навіть створив відповідний історико-туристичний путівник. Деслав болісно переживав за долю українських архівів, які гинули на чужині або надовго виключалися з наукового обігу, планував створити у Західній Європі “Український Кіноархів” та “Українську Міжнародну бібліотеку” (“Українську Бібліотеку-Архів”), навіть скуповував україномовну літературу або літературу про Україну.

Мрією всього життя Деслава було зняти художній кінофільм “Гетьман Іван Мазепа”. Задум цього фільму народився у нього ще у 1930 р., причому у цій справі

йому мали посприяти українські митці-емігранти, що проживали, як тоді й Деслав, у Парижі. Фінансувати ж цей творчий план мали українські меценати із США та Канади. Дана спроба залишилася на рівні планів, але вже у 1938 р. Деслав задумав на основі власного сценарію екранізувати “Мазепу” разом з видатним французьким кінорежисером Рене Клером. Але тут вибухнула Друга світова війна, яка перекреслила задумане. Деслав довго шукав роботу, потім знімав фільми у Швейцарії... Нічого не вийшло з фільмом про Мазепу і у 1945 р., бо Європа тоді ще тільки піднімалась із руїн... Слід сказати, що тут є й провина самого Деслава, який не завжди адекватно інформував громадськість про свою роботу над фільмом, далися взнаки його тяжіння до містифікацій та самореклами, прагнення видати бажане за дійсне. Але у 1955 р. він повернувся до реалізації задуманого і тепер підійшов до цієї справи значно ґрунтовніше.

Деслав ретельно збирав матеріали, вивчав джерела та літературу, консультувався зі спеціалістами, в т. ч. зі своїм добрим приятелем, професором Ільком Борщаком (дипломатом УНР і відомим істориком доби Мазепи), навіть працював у архівах і сам писав музику до майбутнього фільму. Він уважно ставився і до відбору акторів, прагнув знайти “золоту середину” (щоб була збережена українська атмосфера у фільмі і водночас, щоб забезпечити його касовий успіх). Себе самого він бачив у ролі Пилипа Орлика – довіреної особи Мазепи і майбутнього гетьмана. Складніше було з центральними постатями фільму: Іваном Мазепою та Мотрею Кочубей. Час спливав, хронічний брак грошей не давав змоги реалізувати задумане, а намічені актори старіли. Найкращим претендентом на роль Мазепи Деслав бачив спочатку українського актора Джона Годяка, а потім голлівудську зірку Джона Пеленса (псевдонім українського актора Івана Палагнюка, який протягом свого тривалого життя зіграв понад сотню ролей і помер уже у ХХІ ст.). Палагнюк був свідомим українцем і підкреслював це при кожній okazji, добре знав українські реалії і до того ж добре відповідав романтичному і мужньому образу Мазепи, який задумав Деслав. До всього Палагнюк мав богатырську статуру, йому добре вдавалися ролі лідерів, сильних і вольових людей. Гірше було з Мотрею, оскільки відповідну актрису було знайти важче, але Деслав зробив правильний вибір, зупинившись на...Мерилін Монро. Важко сказати, наскільки вона б зуміла відтворити на екрані образ юної Кочубеївни, яка начебто закохалася у свого хрещеного батька, але одне ім'я “секс-бомби” Голлівуду забезпечило б фільму успіх ще до його виходу на екран. Але цей задум так і не був реалізований...Необхідної суми грошей не вдалося знайти. Емігрантське ж середовище не завжди підтримувало Деслава, не розуміло, що він не може зняти фільм не через брак таланту чи через лінощі, а через елементарний брак коштів. Замість реальної допомоги митцю з його середовища інколи навіть лунали насмішки з Деслава за його мазепинський “довгобуд”. Досить указати на фейлетон “Туде слава про Деслава” анонімного автора, який сховався за псевдонім “Кіно-аматор”, опублікований у газеті “Український голос” від 1.09.1955 р.

На жаль, кіноархів Деслава зберігся дуже погано, досить сказати, що в сучасній Україні є лише три фільми славетного режисера. Його папери спіткала не краща доля. Однак в архівосховищах Канади нам вдалося попрацювати з матеріалами архіву відомого українського громадського і церковного діяча, єпископа Євгена Бачинського (1885-1978), який 70 років свого життя прожив на еміграції й активно листувався з Деславом, починаючи з 1939 р. Нині всі ці матеріали (бл. 200 документів), які зберігаються у відділі рукописів Карлтонського університету в Оттаві (Канада), нині готуються нами до друку. Серед них є й такі, які висвітлюють роботу Деслава над сценарієм фільму Мазепа і плани щодо його екранізації.

Саме тут знаходимо звістку про відновлення роботи Деслава над сценарієм для художньої картини про Мазепу. 7 липня 1954 р. у листі до Є.Бачинського, писаному з Локарно, режисер ділився враженнями від міжнародного кінофестивалю і між іншим згадав про свої інтерв'ю для швейцарського та німецького радіо (6 липня) “відносно мого сценарію фільма “Іван Мазепа”. Але

найважливіші листи Деслава припадають на 1957-1959 рр. Вони адресувалися до містечок Ружемон та Бюль у одному із франкомовних кантонів Швейцарії, де були помешкання єпископа Євгена. 25.11.1957 р. Деслав запитав: “директор Венеціанської бібліотеки запевняв мене, що Мазепа студіював у Мілані. Чи може це бути? Про перебуття Мазепа у Версалі і у Відні я маю відомости, але в укр[аїнських] колах нічого про Мазепу у Мілані не знають”. Тут він просив також про консультації і матеріали, бо знав, що єпископ Євген диспонує величезним архівом та бібліотекою. На жаль, єпископ не міг нічим допомогти і у своєму листі від 29.11.1957 р. відіслав режисера до проф. Борщака: “Про те, що Мазепа студіював в Мілані, мені не відомо і ніколи не чув! Зверніться до п. Борщака, він скорше може про це знати”.

У листі від 7.12.1957 р. Деслав розповідав Є. Бачинському про свої важливі знахідки у західноєвропейських архівах та бібліотеках. Так, він десь придбав примірник надзвичайно рідкісної тритомної книги швейцарських істориків, братів де Массон “Memoires secrets sur la Russie et particulièrement sincla fin du regne de Catherine II et le commencement de celus de Paul I” (Париж, 1800, друкарня Шарля Поже (Pougens), де велика увага приділялася українському козацтву і відзначалась участь українців у швейцарському поході Суворова. За це з наказу російських царів книга була “майже цілковито знищена. Швайцарські бібліотеки її не мають”. У цьому ж листі Деслав повідомляв, що він опрацьовує матеріали з часопису “Україна”, який редагував Борщак. Цікаво, що Деслав не поділяв поглядів цього історика на Мазепу, бо той трактував гетьмана у “московсько-пушкінському стилі і дусі, які не відповідають дійсности (я в цій справі простудіював тут у Ніцці приватні архіви – “Акти Малоросії” і “Юго-Западної Росії” Міністерства Зак[ордонних] справ у Петербурзі (що колись були в тутешньому царському консульстві)”. Через півроку (27.05.1958) він повідомляв, що дістав від Борщака “цінні матер’яли”, а головне, що вже задумав зняти також документальний “український фільм “Мазепа у світовому мистецтві”. Деслав знову просив єпископа Євгена допомоги у цій справі, бо “у Вас певно є якісь цікаві матер’яли про Мазепу, що підходять до фільму і за позичення мені яких для фільму я зможу заплатити”. Особливо необхідна була Деславу російськомовна книга якогось автора під назвою “Запорожский Скит на Афоне” (він, видно, знав, що в монастирях Афона зберігаються дари Мазепа, зокрема розкішне Євангеліє, і хотів дістати повніші відомості). Черговий лист (від 29.05.1959) містив справді сенсаційну новину. Виявляється, Деслав восени 1958 р. встиг попрацювати “в державних архівах Монакського Принца” (в Монте-Карло?) і знайшов там згадку про “таємний осередок українських старшин-мазепинців” в Ля-Валетті - столиці Мальти “в тодішній морській школі, - всі вони мали шведські паспорти і шведські імена. Я почав листування з мальтійськими музеями і маю вістки, що на Мальті існують якісь важкі “козацькі” манускрипти часів 1710-1725 р.”. На жаль, з подальшого листування невідомо, чи вдалося Деславу попрацювати з цими “манускриптами” і яким був їхній зміст, яка була мета перебування на Мальті мазепинців. Можна лише припускати, що Орлик та Карл XII прагнули підготувати з них висококваліфікованих морських офіцерів, які могли взяти участь у боротьбі проти російського флоту на Балтиці та на Чорному морі. Цю тему він розвинув, і 10 грудня 1959 р. Деслав повідомляв єпископа Євгена про свою знахідку “на початку 1959 р.” документів, які свідчили, що “на початку 18-го століття в морській школі в La Valette на Мальті були молоді старшини, надіслані Мазепою”. Він прагнув розповісти про цю знахідку зі сторінок української емігрантської преси, але “всі галицькі доктори, професори і магістри почали висловлювати свої “глибокі думки”, що це все вигадки, бо Костомаров і Грушевський про це нічого не писали. Все це мене дійсно глибоко образило.” Справедливе обурення Деслава такими діями газетярів було настільки сильним, що він не захотів до них звертатися у справі ще однієї цікавої знахідки. Під час свого недавнього чотиримісячного перебування в Іспанії, де він зняв 9 телефільмів, Деслав розшукав потрібні

матеріали у тамтешніх букіністів та бібліотеках. Йому вдалося знайти “повну документацію про еспанського композитора Felipe Pedrell’a, який написав, як Ви певно знаєте, симфонію “Мазерра” (1904 рік)”. За інформацією дніпропетровського дослідника теми “Мазепа у світовій культурі” Миколи Чабана, Феліпе Педрель (1841-1922) - іспанський композитор, музикознавець, фольклорист, критик і музично-громадський діяч, який працював у Барселоні та Мадриді. Він написав кантату “Мазепа”, яку було вперше виконано 1881 р. у Мадриді. Отже, це достовірна інформація, а питання полягає лише в тому, що ж саме мав на увазі Деслав (чи це був інший твір Педреля, чи Деслав сплутав кантату з симфонією і неточно датував час її створення?).

Хоча й ця спроба зняти фільм про Мазепу була невдалою, але зацікавлення Деслава постаттю гетьмана вилилося в інші форми. Так, на рубежі 50-60-х рр. ХХ ст. він загорівся ідеєю написання кількох книг, в т. ч. “Дипломатичної історії України”, навіть написав її чорновий варіант. Судячи зі змісту цього твору, тут мала бути добре висвітлена доба Мазепи. Досить вказати на такі розділи, як: “Дипломатичні кур’єри Генеральної канцелярії гетьмана Мазепи”, “Дипломатичне листування гетьмана Мазепи з польським королем Станіславом Лещинським”, “Прокламації гетьмана Мазепи з приводу трактату з шведським королем”, “Полтавський бій у споминах учасника-швейцарця”, “Трактат Карла XII і гетьмана Мазепи”, “Декларація Карла XII гетьману Війська Запорозького 10 травня 1710 року” та ін. Ці матеріали можна виявити, як і сценарій нереалізованого фільму “Гетьман Іван Мазепа”, і його виписки з унікальних джерел у архівах Іспанії, Італії, Монако та Франції. Все це допоможе висвітлити чимало важливих сторінок “мазепіани”.

Джерела та література:

1) Детальніше про Деслава і публікацію деяких його листів див.: Мицик Ю. Зі спадщини кінорежисера Євгена Деслава // Кінотеатр. – 2008. - № 2(76). - С. 31-34; № 5 (79). – С. 25.

Олександр Алфьоров

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СТАРШИНСЬКОГО РОДУ ГОЛУБІВ ТА ЙОГО ВІДГАЛУЖЕНЬ (ГОЛУБИ, ЗІНЕВИЧІ, МАНУЙЛОВИЧІ, АЛФЬОРОВИ)

“Jeno ze potem, gdy zapytaja, skad jestes? – nie ma co rzec. Skad? Z Wiatrowa. Z jakiego Wiatrowa? Z Wiatrowa w polu.”

(H. Sienkiewicz “Na polu chwały”)

Економічна могутність будь-якої козацької родини ставала підґрунтям до набуття нових урядів, шляхетніших родичів та впливу серед старшинських кіл. Маєтності у розумних руках приносили не лише прибутки, а й збільшували загальносімейний майновий фонд. Роди, які спромоглися забезпечити своїм нащадкам значну земельну власність, після скасування Гетьманату та козаччини на Слобожанщині, уникнули соціальної декласації. Саме з таких сімей вийшли відомі українські письменники, музиканти, художники, діячі науки та політики ХІХ ст.

Рід Голубів, один з небагатьох старшинських родів, який перебував при владі протягом усієї козацької доби. Від реєстру Стефана Баторія до скасування козацьких

інституцій на обох Дніпрових берегах та Слобідській Україні Голуби та їх відгалуження посідали важливі державні посади. Походження прізвища треба шукати на початку XVI ст.¹ З часом прізвище модифікувалось, набувало інших закінчень або ж і зовсім поступалось місцем козацьким прізвишкам². На перетині 1630-1670 рр. нащадки гетьмана Оліфера Голуба в переважній більшості не зберегли сімейного прізвища і користувалися прізвищами-патронімами. Козацька традиція відкидання родинного ідентифікатора і закріплення за людиною імені по батькові привела до прізвищевих новоутворень серед Голубів. Так, уже син Оліфера Голуба називався Оліфіровичем. Нащадки гетьмана фіксувались у реєстрах та документах як Занковичі, Зіневичі, Мануйловичі, Пилипенки, Грещенки, Оліфіренки, Оліфіровичі, Івановичі. Окрім того, затримувались прізвиська і географічного характеру, котрі свідчили про місце, з якого вийшов той чи інший представник, як-то: Стеблівець³ чи Краснянський⁴. На зламі XVII-XVIII ст. Оліфіренки/Оліфіровичі зазнали русифікації прізвища на Алфьоров. Подібні випадки, за тодішніми законами російського діловодства, були явищем характерним⁵. Найстійкішими формами відгалуження роду, включно носіїв автентичного прізвища, стали: Голуби⁶, Зіневичі⁷, Мануйловичі⁸ та Алфьорови⁹. Щоправда, з др. пол. XVIII спостерігаються творення нових, дрібніших відгалужень, як-то: Голубовські¹⁰, Кручко-Голубови¹¹, Голубови, Мануйловичі-Алфьорови (згодом просто Алфьорови)¹² та Мануйловичі-Горленки (згодом просто Горленки)¹³. Цей останній процес пов'язаний якраз із вибиттям з власного соціального середовища (через відсутність майнових статків) та спробами інкорпорації до російського дворянства.

Сукупно чотири козацькі гілки «одного пня» - Голуби, Зіневичі, Мануйловичі та Алфьорови – володіли великим капіталом, проте розділені не тільки прізвищами, але й значними територіями на початок XVIII ст. втратили родинні зв'язки. Більша частина роду перейшла на лівобережні землі. Голуби осіли в Кролевецькій сотні, Зіневичі в Новгород-Сіверській, Мануйловичі в Глухівській і Новгород-Сіверській, одні Алфьорови (так звана «чернігівська гілка») в Почепській та Глухівських сотнях, інші Алфьорови (так звана «Слобідська гілка») в Сумському козацькому полку разом із невеликим відгалуженням Голубів. Нащадки правобережного полковника Юрія Голуба залишились на Правобережжі.

Набуття козацьких маєтностей в різні етапи відбувались по-різному. До Хмельниччини – це королівські надання за вислуги, спадок, посаг, купівля та оренда. В часи Гетьманату, окрім зазначених форм, можна виділити активнішу прибуткову форму, як-то: створення мануфактур, млинів, заселення вільних територій. Окрім того, це гетьманські та урядові надання. На Слобожанщині в XVII ст. домінувала т.зв. «займанщина» – оволодіння земель, які нікому не належали або ж власник яких на них не приходив. До того ж слобідські козацькі полки входили адміністративно до територій Московської держави. Тож надання земель або легалізація «займанщини» відбувалося шляхом оголошення царської волі. На Слобожанщині невід'ємною частиною майна з сер. XVIII ст. стають кріпосні.

У наведеному розписі подаємо перелік тільки тих представників роду Голубів та їх відгалужень, що змогли самостійно збільшити майновий фонд власних сімей. Хронологічно зведення має за нижню межу реєстр Стефана Баторія (1581 р.); верхня межа - ліквідація титулу гетьмана на Лівобережжі (1764 р.), ліквідація козацьких полків на Слобожанщині (1765 р.) і ліквідації козацтва на Правобережжі (1711-1712 рр.). Серед січового козацтва представників роду не виявлено.

ГОЛУБИ (ДО РЕВОЛЮЦІЇ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО)

Гаврило Голуб, *ротмістр козацької корогви* (1579-1588 рр.), *гетьман* (23.01.1588-24.01.1588 р.). Набув: 1588 р. 5 січня, замок «Seswiei» в Інфлянтах (надано Королем за заслуги до смерті)¹⁴.

Оліфер Остапович Голуб, *козацький полковник, гетьман* (1622-1623, 1624, 1626 рр.). Набув: 1622 р. с. Конашівка (за заповітом гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного)¹⁵.

Юрій Іванович Голуб з Морозович, *канівський реєстровий полковник* (1644-1646, 1648 рр.)¹⁶. Набув: 1629 р. 15 квітня м. Білилівка (надана Королівським універсалом за службу ротмістром)¹⁷; 1630 р. 16 жовтня с. Жаболовка (спільно із дружиною Магдаленою Голуб (нар. Бутович)¹⁸; 1630 р. 25 жовтня с. Кошелево (переуступив Андрію Домбровському, чоловіку своєї сестри Регіни)¹⁹; 1630 р. 5 листопада м. Новий Брусилів, сс. Морозівка, Дивин (спільно із дружиною за заповітом Семена Бутовича)²⁰; 1630-ті рр. м. Ясногородка (спільно з братами Самійлом та Данилом)²¹; 1639 р. 5 серпня с. Вепринське (віддано в оренду чернігівським підкоморієм Адамом Киселем за 20 тис. пол.злот.)²²; 1640 р. 4 серпня м. Волчков та с. Богданівка²³; 1646 р. 16 серпня с. Григорівка, біля Трахтимирова²⁴; 1646 р. млин на р. Рось (продав)²⁵.

ГОЛУБИ. ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Томаш Голуб (син Ю. Голуба), *товариш козацької хоругви* (1663р.)²⁶. Набув: 1650 р. с. Морозівка (спільно із братом Якубом. Спадок по матері)²⁷.

ГОЛУБИ. ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Іван Григорович Голуб (згадується в документах як Багатий, Григорович, Краснянський), *військовий товариш*. Набув: 1654 р. «Ставок на рудце Березовиці, під с. Рабухами лежачий» (купив у Юска Івановича); 1663 р. Млин на Подолівській греблі р. Ретик (поставлений власним коштом)²⁸.

Захар Іванович Голуб (згадується в документах як Іванович та Красненський), *військовий товариш*. Набув: 1667 р. хут. біля м. Кролівця та м. Вороніжа на р. Реті; 1678 р. 22 грудня Млин на р. Білиця (у 1679 р. віддано названому брату полковнику Василю Івановичу, справжнє ім'я якого начебто було Іван Гудима²⁹); 1680-ті рр. слобода Ретик (осаджена власним коштом); 1680-ті-1690 р. скляні заводи³⁰. 1678 р. землі під с. Тулиголовки³¹.

Костянтин Іванович Голуб (згадується в документах як Іванович, Іванов та Красненський), *батурицький сотник* (1669 р.), *генеральний бунчужний* (1678-1687 рр.), *генеральний осавул* (1687 р.?)³², *наказний гетьман* (1687 р.), *значний військовий товариш* (з 1687 р.). Набув: 1680-ті рр. с. Підлипне; 1680-ті рр. с. Погребки (надане за відібране с. Підлипне³³); 1689 р. с. Подолове та сл. Довгалевська (рік підтвердження заселених ним слобідок)³⁴.

ГОЛУБИ. СЛОБОЖАНЩИНА

Семен Андрійович Голуб, *миропільський сотенний писар* (1692 р.), *миропільський отаман* (1694 р.), *межеричський сотник* (1698-1699 рр.)³⁵, сумський полковий обозний (1717 р.)³⁶. Набув: 1694 р. землі в миропільській сотні; 1698-99 рр. землі в межеричській сотні³⁷.

ЗІНЕВИЧІ, ФАЇ-ЗІНЕВИЧІ

Андрій Андрійович Фай-Зіневич, *товариш Стародубського полку* (1696 р.), *знатний військовий товариш* (1709 р.), *військовий товариш* (1710-1723 рр.), *бунчуковий товариш* (1723-1728 рр.). Набув: 1709 р. 12 вересня 20 дворів в с. Стахорщина з орними полями та сінокосами над р. Лоска, пахотні поля та сінокоси над р. Молотечою, три млина на р. Молотечі, "вешняк" на р. Ломанці та в с. Смягі; 1709 р. 12 вересня панський двір в Стахорщині; 1714 р. ґрунти в с. Курене (16 липня цього ж року подарував Микільському Пустинно-Рихлівському монастирю); 1716 р. 12 березня гребля на р. Молотечі (всі маєтності перейшли від першого чоловіка дружини Марка Фая)³⁸.

Данило Йосипович Зіневич, *значковий товариш, військовий товариш, сотник новгород-сіверський* (1724 р.; наказний 1725, 1730 рр.)³⁹, *стародубський полковий комісар* (1737 р.)⁴⁰. Набув: 1718 р. 6 жовтня ґрунт в с. Рикові (купив за 50 злотих); 1745 р. 20 грудня хут. Ушівка та володіння дядька Андрія Фай-Зіневича (отримав у спадок від тітки Устимії Фай-Зіневич)⁴¹. 1725 р. 2 двори в с. Бугринці

(компенсація колишнього новгородського сотника Федора Лисовського за розорений млин)⁴².

Мануїл Йосипович Зіневич, *значковий товариш, новгород-сіверський сотник* (1721 р.; наказний 1723 р.)⁴³, *отаман міський новгород-сіверський* (1723 р.)⁴⁴, *дозорця Ропський* (1730 р.)⁴⁵. Набув: 1725 р. 27 травня греблю, млин та хутірець під с. Овчинець (куплено у дружини бун. тов. Григорія Жоравки)⁴⁶.

Михайло Мануйлович Зіневич, *значковий товариш*. Набув: 1742 р. с. Смолеголовки (посаг)⁴⁷.

Леонтій Мануйлович Зіневич, *значковий товариш*. Набув: 1760 р. 6 хат в с. Покошичі⁴⁸.

МАНУЙЛОВИЧІ

Іван Мануйлович Мануйлович, *глухівський сотник* (1714-1728 рр.), *генеральний осавул* (1728-1739 рр.): 1711 р. 17 липня -1718 р. 7 липня с. Гудими, Глинської сот.⁴⁹. 1711 р. 20 вересня камінь і половину ступника в млині на р. Єсмань (подарунок від вітчима Василя Федоровича Ялоцького); 1713 р. 10 жовтня хутір (куплено у Леонтія Степановича Тендітника, за 500 золотих)⁵⁰. 1713 р. 30 січня с. Багачевськ/Бачевське та слободу Семенівку (спадок по вітчиму)⁵¹. 1713 р. дві частини млина на р. Єсмань⁵². 1714 р. хут. Шеїнка, млин на два кола, двір та пуца (в цьому ж році надано "на молитви обітелі Гамаліївській"); 1717 р. 23 липня хут. Поповка (куплено у Васси Туранської); 1717 р. 23 липня млин за Недбаївкою на р. Грузькій (куплено у Васси Туранської); 1717 р. 23 липня фольварк Каплинський на Веригині в Глухові (куплено у Васси Туранської); 1717 р. листопад с. Степанівка (спадок по вітчиму)⁵³. 1727 р. 3 січня млин⁵⁴. 1736 р. с. Богданівка⁵⁵.

АЛФЬОРОВИ. ЧЕРНІПІВСЬКА ПІЛКА

Косма Алфьоров, *сотник старопочепський/почепський* (1702-1708 рр.). Набув: 1702 р. с. Марчихіна Буда (гетьманське надання)⁵⁶.

АЛФЬОРОВИ. СЛОБІДСЬКА ПІЛКА

Марко Алфьоров (Оліферович), *сумський сотник, наказний полковник* (1680-ті-1714 рр.). Набув: 1689 р. с. Марковка (заселив українцями «з-за Дніпра»), хут. Печаяшний (Миловидово)⁵⁷, 1689 р. с. Бездрик⁵⁸, кін. XVII ст. будинок та торгові лавки в м. Суми⁵⁹, поч. XVIII ст. ліс, діброва, сіножаті та рибні лови (спільно із Ів. Штепою та Лук. Мартиновим)⁶⁰, поч. XVIII ст. землі в сл. Ворожбі, м. Краснопілля та біля них⁶¹. Млини у Сумському полку⁶².

Яків Маркович Алфьоров, *сотник новоміської сумської сотні* (1700-і-1730-і)⁶³. Набув: 1716 р. земля в с. Злодіївка (заселив 5 дворів)⁶⁴. В с. Ворожба камінь для млина та ліс в урочищі на горі р. Сули (у спільному володінні з сумським соборним свящ. Михайлом Стражниченком)⁶⁵. Хут. Стребулковський⁶⁶; в м. Краснопіллі двір з хоромами та садом, став, млин, винокурня та солодовня на р. Комарна, гай з березовою дібровою, садом та ставком біля Краснопілля та орні землі, пасічний ліс, сад та сінні покоси на р. Пісочина; в м. Краснопіллі 2 торгові лавки, 2 пляци, 8 підданих дворів, 1 житловий двір з садом та орним і сінокісним полем. Під м. Краснопілля 14 дворів з підданими, на р. Комарній землі, над р. Танкою й р. Грязною землі з сінокосом, над р. Кривою землі з сінокосом, над р. Довгою сінокіс, між р. Сироваткою та р. Закобилле землі, в м. Краснопілля 2 торгових місця, по р. Комарній гай та 2 ліси⁶⁷. Степ в урочищі Сагайдачного Шлях, пуст. Алфьорівська, хут. Алфьоров⁶⁸. Пуст. Марковщина, пуст. Закомарна⁶⁹. За ним близько 380 людей.

Кіндрат Маркович Алфьоров, *сотник* (1689-1696 рр.)⁷⁰, *миропільський сотник* (1702-1703 рр.)⁷¹, *сумський полковий осавул* (1732)⁷², *сумський полковий обозний* (1736 р.). Набув: 1693-5 рр. землі «обміняні у козака Якова Скребця», займанщина по річці Сухий Колодязь⁷³. 1732 р. двір в м. Сумах⁷⁴; 2 двори у м. Миропіль: за

р. Вдалою двір із садом, винницею, солодовнею та броварнею та млин з лісом, землею і сінними покосами; за р. Пслем 2-ма дворами, а на р. Псел рибні ловлі (3 затони); в урочищі Зачерства хутір з лісом та лугом; під дачею Плехівською ліс та озеро; під м. Миропіль ліс та сад, а з ним 2 лужка; біля с. Огоївка ліс з садом; біля с. Демидівка земля з сінними покосами, ставок, дубрава та винниця; с. Кондратівка (яку заснував та заселив вільними черкасами); урочище Калинів Куц з дубровою; під с. Марковкою на р. Верхня Сула млин на 2 камені; у м. Ворожбі, нижче Городища луг та ліс; під м. Ворожбою луг⁷⁵. За ним близько 380 людей.

Андрій Маркович Алфьоров, *сумський полковий суддя* (1710 р.)⁷⁶. Набув: 1732 р. хут. Алешня Стецькова, в м. Краснопілля 11 дворів, в м. Межеричі 7 дворів⁷⁷. За ним 374 людини.

Олексій Якович Алфьоров, *сотник сумського полку*. Набув: в м. Межеричі поміщицький двір; за м. Межеричі пруд з млином, березовим гаєм та сосновим бором; луг та ліс, що прозивається Бубликовщина; березняк та над р. Грункою хут. з двором і хоромами та 5 підданих дворів з млином, пахотними і непахотними полями, сінними покосами; сад та ліс в с. Ворожба з 4 дворами та 1 ступним колом (спадок по матері)⁷⁸.

Йосип Андрійович Алфьоров, *належав до полкової старшини*⁷⁹. Набув: сер. XVIII ст. с. Ільми⁸⁰; хут. Поповщина, хут. Малі Ільми, пустош Рязниківську, пуст. Романівську, хут. Сулинівський (Сулишківський)⁸¹; пуст. Плисову⁸²; с. Великий Істороп⁸³. За ним близько 900 людей.

Федір Якович Алфьоров, *підпрапорний* (1730-1733 рр.), *вахмістр слобідського драгунського полку* (1733-1735 рр.), *сотник сумської Ворожби/сумський полковий* (1735-1763 рр.), *сумський полковий осавул* (1763 р.)⁸⁴. Набув: хут. Беликовський, що на горі р. Сули з лісом, ліс в ворожбенських дачах, луг (в спільному володінні із дядьком Кіндратом Марковичем), в м. Суми над р. Сумки будинок, на пселських дачах рибні ловлі⁸⁵. Хут. Васьковський, пуст. Ковалівська, хут. Ліфовський, пуст. Переїзна та пуст. Ровенська (у спільному володінні з Ф. Яциною та В. Богаєвським), хут. Стражниківський, хут. Беликовський, пуст. Пальчиківська, с. Великий Істороп (у спільному володінні з: В., А., Р., Я., І., П. Кондратьєвими, М. Кондратьєвою, А. Парафієвською, Ф. Яциною, П. Віхторовим, В. Перопяніновим, А. Чернігівцевою, С. та М. Могилатовими)⁸⁶. 1770 р. хут. Лазоренків (або Жданівський) із землею та лісом (купив у Олени Пушкарьової за 1 тис. рубл.)⁸⁷, берестовий ліс та нерухомість в Недригайлівському та Лебединських округах (купив Г. та К. Штепи)⁸⁸. За ним 614 осіб чоловічої статі.

Федір Йосипович, *козак* (1732-1739 рр.), *підпрапорний* (1739-1747 рр.), *скарбник полкової канцелярії* (1741 р.), *сотник перекопський/сумський полковий* (1747-1766 рр.)⁸⁹. Набув: хут. Москалівщина, пуст. Житейську та пуст. Шудровську⁹⁰.

Очевидним стає, що значні маєтності було отримано представниками роду шляхом вдалих шлюбів. Бачимо, що магнатського рівня досягнув канівський полковник Юрій Голуб⁹¹. Успішним виявилось переселення та одруження безгрунтового Андрія Зіневича. Пов'язавши свою долю із вдовою військового товариша М.Фая, він заволодів землями останнього і навіть став використовувати його прізвище. Після цього перевів за собою свого брата та його сім'ю (які стали спадкоємцями по Фаю-Зіневичу). Через спадок не кровних родичів землі отримав Оліфер Голуб, Іван Мануйлович, деякі представники Алфьорових. Купівля маєтностей спостерігалась у багатих родинах. У першу чергу до такої відносимо Голубів з Лівобережної України. Та в даному випадку дивує незначна кількість сімейної власності, але, на нашу думку, це засвідчує, що родина вклала гроші першочергово у коштовності та обігову монету. На користь такої тези свідчать: прізвисько Івана Голуба «Багатий»; посідання довгий час економічно вигідних урядів та близькість до гетьмана, що забезпечувало набуття через зловживання особистим становищем грошей; шлюб з Настасією Маркович, донькою багатого

орендаря; чотирирічну ізоляцію (1687-1691 рр.) через входження в опозицію до гетьмана Мазепи, під час якої Костянтин Голуб зміг утримувати сім'ю та одружив більшість дочок. Заможною була родина Алфьорових, яка скуповувала маєтності в межах Сумського полку. Ця ж родина, спираючись на протегування сумських полковників Кондратьєвих, домоглася легалізації більшості «займанщин» московськими царями в кінці XVII ст. Грунти, якими заволоділи слобідські Алфьорови після переселення з Правобережжя, заселили українцями, яких невдовзі було закріпачено. Ранговими маєтностями володіли, здається, лише генеральний осавул Мануйлович та генеральний бунчужний Голуб. Маєтності, що були надані за службу, – досить незначні: замок Гаврила Голуба, с. Марчихина Буда у Косми Алфьорова та с. Погребки у Костянтина Голуба. Гетьманські універсали надані родині, здебільшого підтверджували право на маєтності або ж брали під гетьманську охорону.

Ті представники роду, які не змогли додати до спадкових маєтностей нових, подрібнювали загальносімейний фонд за нащадками, а отже, штовхали родину на край бідності та декласації вже за кілька поколінь.

Підсумовуючи, можна твердити, що набуття маєтностей Голубами та їх відгалуженнями було результатом самостійної станової та економічної ініціативи. Треба враховувати, що Голуби в часи Гетьманщини не посідали полковничих урядів, тож висновки дослідження неможливо без похибок переносити на всі козацькі клани.

Джерела та література:

1. Lietuvos Metrika. Knyga № 8 (1499-1514). – Vilnius, 1995. – S. 422; Boniecki A. Herbarz Polski. – Т. VII – Warszawa, 1904. – S. 320; Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) Метрики 1569-1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог-Львів, 2002. – С. 173.
2. Явище притаманне для всієї території України, див: Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К., 2004. – 391 с.; Смуток І. Вступ до генеалогії Самбірського повіту XV-початку XVII ст. (шляхетські прізвиська). – Львів, 2008. – 336 с.; Лукомський В., Модзалевський В. Малоросійський гербовник. – К., 1993. – 214 с.
3. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. XI – Warszawa, 1890. – S. 309.
4. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). – К.-Львів, 2004. – С. 897.
5. Карнович Е.П. Родовые прозвания и титулы России. – М., 1991. – С. 127 – 128; Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст. – Харків, 2007. – С. 23 – 24.
6. Алфьоров О. Показання роду Голубів-Княжицьких, як вияв соціально-політичних змін на українських землях у XVII ст. // Nad Wisła i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. № 2-3. – Toruń – Kijów, 2003 – 2004. – S. 22 – 27.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 1. – К., 1995. – С. 39; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 8. – Ч. 1. – К., 1995. – С. 317; Реєстр Війська Запорозького 1649 р. / гол. упор. О. В. Тодійчук. – К., 1995. – С. 180; Присяжні книги 1654 р.: Білоцерківський та Ніженський полки / упор. о. Ю.Мицик, М. Кравець. – К., 2003. – С. 56.
8. Алфьоров О. Старшинсько-священницький рід Мануйловичів: шлях до Житомира // Бердичівська земля у плині часу. – Т. 2. – Житомир, 2007. – С. 11 – 13.
9. Алфьоров О. Гетьман Оліфер Голуб - славетний представник роду // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: «Історія, економіка, філософія» / Гол. ред. Ю.І. Терещенко. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 383 – 385.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі ІР НБУВ), ф. І, спр. 60497, арк. 265.
11. ІР НБУВ, ф. VIII. – спр. 533/246/І, арк. 25. ДАЧО, ф. 133, оп. 4, спр. 104.
12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДАК України), ф. 1032, оп. 2, спр. 701, арк. 17 – 17 зв., 19 – 19 зв., 30.
13. ІР НБУВ, ф. 1, спр. 60497, арк. 304 – 304 зв.
14. Lepszy K. Obłezanie Krakowa przez Arcyksięcia Maksymiljana (1587). – Kraków, 1929. – S. 41
15. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах в пределах губернии находящихся. – Біла Церква, 2005. – С. 476.

16. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е, доп. – К., 2004. – С. 64; IP. НБУ ф. 61, № 1101, арк. 1 зв.; Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Т. II. – Cambridge – Massacgusetts, 1978. – P. 606.
17. ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 364, 449 зв.
18. ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 13, арк. 404 – 406; спр. 188, арк. 53.
19. ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 825.
20. ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 188, арк. 56; Uruski S. Rodzina Herbarz szlachty polskiej. – Т. IV. – Warszawa, 1912. – S. 171.
21. Яковенко Н. М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 85.
22. ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 126.
23. ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 189, арк. 61.
24. Селянський рух на Україні: 1569 – 1647 рр.: Збірник документів і матеріалів / від. ред. М. Г. Крикун. – К., 1993. – пп. 1669, 1670; Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. V – Warszawa, 1884. – S. 46.
25. IP НБУВ, ф. 61, спр. 1101.
26. Boniecki A. Herbarz Polski. – Т. VII – Warszawa, 1904. – S. 320.
27. ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 13, арк. 404 – 406.
28. Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – Т. 1. – К., 1908. – С. 296-298; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). – К.-Львів, 2004. – С. 897.
29. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. 133, оп. 1, спр. 278. Протокол родини Гудим-Месенцових.
30. ЦДІАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 74. – арк. 1; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). – К.-Львів, 2004. – С. 900, 953 – 954; Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – Т. 1. – К., 1908. – С. 296-298.
31. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1979, арк. 1.
32. Лазаревський А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 29.
33. Село Підлипне – ранговий маєток. Належало у часи Многогрішного компанійському полковнику Мурашці, а при Самойловичі, як його було взято у полон, віддано Костянтину Голубу. Див.: Періг П. Соціально-економічна політика гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2007. – № 6. – С. 16.
34. Лазаревський А. Люди Старой Малороссии. Голубы. // Киевская Старина. - № 5. – К., 1885. – С. 5; Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – Т. 1. – К., 1908. – С. 296-298.
35. IP НБУВ, ф. XXIX. – спр. 158, арк. 3 зв.; спр. 149, арк. 29;
36. ЦДІАК України, ф. 1709, оп. 2, спр. 2023, арк. 60.
37. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Кн. 14. – М., 1905. – С. 53, 225.
38. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. – Т. V. – Вип. 3. – К.-СПб., 2004. – С. 22.
39. Кривошея В. Українська козацька старшина. – Ч. 1. – Реєстр урядників гетьманської адміністрації. – К., 2005. – С. 113.
40. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6191
41. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. – Т. V. – Вип. 3. – К.-СПб., 2004. – С. 24.
42. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1628.
43. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 616, арк. 14.
44. Бытовая малорусская обстановка в документах XVII-XVIII ст. // Киевская старина. – № 10. – К., 1887. – С. 349 – 350.
45. Дневник Николая Ханенка // Киевская старина. – № 4. – К., 1884. – С. 17.
46. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1545, арк. 1 – 4
47. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. – Т. V. – Вип. 3. – К.-СПб., 2004. – С. 26.
48. Там само. – С. 22.
49. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 33, арк. 89.
50. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 3. – К., 1912. – С. 385-386.
51. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 33, арк. 94; ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13912, арк. 11-12.
52. Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – Т. 1. – К., 1908. – С. 296-298.
53. Там само. – Т. 3. – К., 1912. – С. 385-386.
54. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2274, арк. 1-10
55. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 3. – К., 1912. – С. 385-386.
56. ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 278, арк. 136 – 139 зв.
57. IP НБУВ, ф. XXIX. – спр. 158, арк. 3 зв.; Историко-статистическое описание Харьковской

Епархии. – Отд. 3. – Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумской и Лебединский. – М., 1857. – С. 593.

58. Лукомский Г.К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. – Х., 2005. – С. 91 – 92.
59. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 583, арк. 6.
60. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 392, арк. 14 – 14 зв.
61. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 583, арк. 6.
62. ЦДІАК України, ф. 1953, оп. 1, спр. 518, арк. 3.
63. ЦДІАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 116, арк. 4а зв.
64. ЦДІАК України, ф. 785, оп. 1, спр. 105, арк. 35.
65. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 583, арк. 133 – 139.
66. ЦДІАК України, ф. 1717, оп. 1, спр. 123, арк. 6.
67. ЦДІАК України, ф. 785, оп. 1, спр. 105, арк. 1 – 6.
68. Хутір Алфьорівський існував і далі. Так відомо, що в 1818 р. його хотіли причислити до приходу Покровської церкви м. Сум (ДАСО, ф. 749, оп. 1, спр. 314, арк. 1.).
69. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 583, арк. 133 – 139.
70. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Кн. 14. – М., 1905. – С. 53.
71. Там само. – Кн. 10. – М., 1896. – С. 374, 376, 387.
72. ЦДІАК України, ф. 380, оп. 2, спр. 7, арк. 116.
73. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Кн. 17. – М. 1912. – С. 69.
74. ЦДІАК України, ф. 380, оп. 2, спр. 7, арк. 116, 670.
75. ЦДІАК України, ф. 1953, оп. 1, спр. 518, арк. 3.
76. Историко-статистическое описание Харьковской Епархии. – Отд. 3. – Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумской и Лебединский. – М., 1857. – С. 326.
77. Багалей Д.И. Материалы стеной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.). – Харьков, 1886. – С. 266.
78. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 583, арк. 133 – 139.
79. ЦДІАК України, ф. 1817, оп. 1, спр. 118, арк. 1.
80. ЦДІАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 1814, арк. 111.
81. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 297, арк. 104 зв.
82. Там само. – Арк. 191.
83. ЦДІАК України, ф. 1717, оп. 1, спр. 123, арк. 15.
84. ЦДІАК України, ф. 759, оп. 1, спр. 150, арк. 1, 32 – 32 зв.; ф. 1710, оп. 2, спр. 116, арк. 4 зв.
85. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 583, арк. 133 – 139.
86. ЦДІАК України, ф. 1717, оп. 1, спр. 123, арк. 4 зв. – 6, 15.
87. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 69, арк. 1 – 2; спр. 536, арк. 1 – 5.
88. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 392, арк. 169 зв., 251.
89. ЦДІАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 62, арк. 21 зв.; ф. 1817, оп. 1, спр. 118, арк. 1; Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии. – Х., 1890. – док. № 46; Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII століття / Упор. С. Потапенко. – Х., 2008. – С. 20.
90. ЦДІАК України, ф. 1892, оп. 1, спр. 539, арк. 44.
91. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 214.

Олена Гринь

●

СТAROЖИТНОСТІ ПОДЕСЕННЯ У ПРАЦЯХ МІСЦЕВИХ КРАЄЗНАВЦІВ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.

В останній чверті XVIII ст. розпочалося цілеспрямоване вивчення географії, економіки, історії Чернігово-Сіверщини. Цей процес значною мірою був зумовлений проведенням на території Гетьманщини у 1781 р. адміністративно-територіальної реформи, що передбачала ліквідацію полково-сотенного устрою та запровадження загальноімперського поділу на намісництва та повіті¹. Ефективне здійснення реформи передбачало всебічне вивчення території, що підлягала реформуванню. Головним завданням урядовців та краєзнавців, які здійснювали обстеження регіону, було докладно схарактеризувати особливості

його соціально-економічного розвитку. Водночас „стиль мислення епохи, що мав енциклопедичний характер”², зумовлював тяжіння до всебічного опису рідного краю, у тому числі його історії, старожитностей, побуту населення тощо. Результатом проведеної наприкінці 1770-х 1780-х рр. роботи стала низка описів новоутворених Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, що містять цікаву інформацію щодо старожитностей Подесення і є важливими джерелами з історії краєзнавства на Чернігово-Сіверщині.

Упорядкування описово-статистичних пам’яток у межах Російської імперії було розпочато згідно з сенатським указом від 1 листопада 1777 р. „О составлении губернаторами топографических описаний вверенных им губерний”³. Топографічне обстеження Лівобережної України було проведено у три основні етапи⁴. На першому етапі, що тривав упродовж 1779-1781 рр., описування земель Гетьманщини здійснювалося комісією під керівництвом малоросійського губернатора А. Милорадовича в процесі підготовки до запровадження намісницького устрою. Результатом проведеної роботи стали, зокрема, докладні описи Чернігівського, Новгород-Сіверського та Київського намісництв 1779-1781 рр.⁵ Оскільки упорядники мали конкретне завдання – зібрати та систематизувати інформацію для підготовки до запровадження нового адміністративно-територіального устрою⁶, в описах майже відсутні історичні екскурси та зустрічаються лише поодинокі згадки про старожитності. Оскільки основним методом збирання матеріалу був експедиційний, укладачі фіксували ті старожитності, котрі потрапляли у їхнє поле зору при описуванні певної місцевості. Тому найчастіше трапляються згадки про рештки оборонних укріплень. Так, у опису Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр. зазначено, що на узвишші розташовувався старовинний замок, у давнину обнесений земляним валом, який „от древности в иных местах едва приметен”⁷. Аналогічно описано системи фортифікаційних укріплень інших повітових центрів Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Так, Стародуб „по занятым ... двум земляным крепостям, стены которых от древности во многих местах поразваливались”, розподілявся на дві частини, які називалися Старим та Новим містом⁸. На наявність решток оборонних споруд вказано також в описах Чернігова, Погара, Мглина та Глухова⁹. В опису Чернігова є згадка про Антонієві печери – „пространные подземные ходы” неподалік від Іллінської церкви¹⁰.

У 1784 р. на Чернігово-Сіверщині було розпочато роботу з підготовки топографічних описів згідно з програмою члена Академії наук і мистецтв П. Соймонова¹¹. На відміну від описів 1779-1781 рр., у них мали бути висвітлені не тільки головні аспекти соціально-економічного стану території, але й історія населених пунктів, побут та звичай місцевих мешканців. Відтак упродовж 1784-1786 рр. було укладено кілька різновидів описів Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Відомості щодо старожитностей Подесення вміщено в опису річок, озер та височин Новгород-Сіверського намісництва 1786 р.¹², „Черниговского наместничества топографическом описании” 1786 р. О. Шафонського¹³, „Особом или топографическом описании города губернского Новгорода Северского” 1787 р. А. Пригари¹⁴. З-поміж цих пам’яток найбільший інтерес у контексті огляду старожитностей Подесення становить праця О. Шафонського, з діяльністю якого цілком слушно пов’язують становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині¹⁵.

О. Шафонський був високоосвіченою людиною, фахівцем у галузі філософії, права та медицини, виявляв інтерес до української історії¹⁶. Після отримання доручення від уряду взяти участь у підготовці топографічного опису Чернігівського намісництва він особисто впродовж 1784-1785 рр. об’їхав кілька його повітів¹⁷. Дослідник розшукував архівні джерела, записував розповіді місцевих старожилів, оглядав забудову міст, намагався заповнити прогалини у відомостях, які надсилали повітові справники та землеміри¹⁸. Крім того, О. Шафонський простудіював наявну на той час історичну літературу (літопис

Нестора, Синописис, хроніку М. Стрийковського), козацькі літописи. Він ретельно вивчав архівні джерела, втім зазначав, що, зокрема в Чернігові, неодноразові пожежі, а також часті військові дії „истребили все записки, какіе в монастырях и в соборной церкви Преображения Господня находились”¹⁹. Тому особливу увагу дослідник приділяв архітектурним і археологічним старожитностям краю.

О. Шафонський досить докладно описав залишки старовинних фортифікаційних споруд Подесення. Зокрема, він детально схарактеризував рештки земляних валів Чернігова – визначив їх місцезнаходження, стан на 1786 р.²⁰ В опису містечка Моровень Чернігівського повіту дослідник констатував наявність решток стародавніх укріплень „в одном низком вале”, котрий простягався уздовж правого берега Десни, при цьому зазначив: „но во многих местах уже река совсем подмыла, а в самом селении, в огородах обывательских еще сей вал виден”²¹. Загалом О. Шафонський зафіксував наявність оборонних укріплень у багатьох населених пунктах Подесення. Так, він згадав про них у опису міста Березни, містечок Олишівка, Салтикова Дивиця Березнинського повіту, села Слабин Чернігівського повіту тощо²².

Наведені О. Шафонським відомості про оборонні укріплення Подесення мають значну наукову цінність, оскільки за ті два століття, що минули від укладання „Черниговского наместничества топографического описания”, вони зазнали ще більшої руйнації, тому сучасні дослідники виявляють у культурному шарі лише незначні рештки ровів та валів²³.

Значний інтерес становить уміщений у праці О. Шафонського опис Антонієвих печер Іллінського монастиря у Чернігові, надто знаючи, що відтоді вони зазнали перебудови²⁴.

О. Шафонський зафіксував місцезнаходження курганів Подесення, подекуди здійснив спробу пояснити їх походження. Так, він навів кілька версій походження назви Чернігова, за однією з яких місто було названо на честь князя Чорного. На підтримку цієї тези краєзнавець вказав на наявність двох великих курганів під містом – один „за старым земляным валом, близ торговых лавок и острога”, а другий „против самого Успенского Елецкого монастыря, в саду, ему принадлежащем”²⁵. Один з них, на думку О. Шафонського, міг бути похованням легендарного князя. Загалом, у опису Чернігівського повіту дослідник зазначав, що „между знаменитыми урочищами, доказывающими в древности бывшия военныя происшествия, во многих местах находятся разной величины насыпные могилы и курганы”²⁶. Крім того, О. Шафонський зафіксував наявність 10 городищ на території Чернігівського повіту²⁷.

У праці О. Шафонського вміщено згадку про знахідку срібного ідола на території Борисоглібського монастиря під час копання фундаменту під монастирську дзвіницю у 1701 р.²⁸

Слід зазначити, що ґрунтовне, як на той час, дослідження О. Шафонським старожитностей Подесення покляло початок їх цілеспрямованому вивченню. Його праця „Черниговского наместничества топографическое описание” є цінним джерелом з історії, археології, історичної топографії Чернігово-Сіверщини, тому не випадково неодноразово привертала увагу фахівців²⁹.

Старожитності Новгород-Сіверського досить докладно описані у праці А. Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода Северского”, впорядкованій впродовж 1786-1787 рр.

А. Пригара, священник Покровської церкви у Новгороді-Сіверському, стояв біля витоків історичного краєзнавства на Чернігівщині³⁰. Очевидно, він був добре відомий в урядових колах як знавець історії міста. Широке коло джерел, використане у праці, свідчить про багаторічне студювання минулого Новгород-Сіверського³¹. Про те, що він володіє чималою бібліотекою, А. Пригара принагідно згадав на сторінках опису³². Отже, не випадково саме йому було доручено підготувати опис Новгород-Сіверського.

Крім друкованих та рукописних джерел, А. Пригара використав археологічні

матеріали та звернув увагу на пам'ятки архітектури. Про його наміри залучити до написання праці місцеві старожитності свідчить її назва – „Особое или топографическое описание города губернского Новгород-Северского, с признанием к оному от древности принадлежащих стран, по российским и по иностранным историям, також отдавна досель оставшимся очевидным знакам и доказательством”³³. Отож праця А. Пригари містить цікаві, хоча і фрагментарні відомості щодо пам'яток старовини та археологічних старожитностей.

Дослідник, зокрема, відзначив наявність старовинних земляних укріплень у Новгороді-Сіверському та залишків численних городищ і поховальних пам'яток навколо міста³⁴. Він вказував, що Новгород-Сіверська фортеця була досить „высока и обширна в древности”, про що свідчили, зокрема, ті її рештки, що збереглися на той час³⁵. Дослідник зафіксував наявність курганних некрополів в околицях Новгород-Сіверського, у яких, на його думку, були „некоторые государи языческие погребены”³⁶. У праці краєзнавця визначено місцерозташування Домотканова городища – „по Десне над горою ж верст в две”³⁷.

Крім того, А. Пригара повідомив, що у селі Лісконогах „при церкве на гробах две каменные доски удостоверяют с надписей погребенных князей Григория и Дмитрия Ольговичей”³⁸. Він згадував і про знахідку кладу у Новгороді-Сіверському у 1786 р., що містив „некоторое число денег сея Новгород-Северской области древней печати”³⁹. Водночас слід зазначити, що місцями праця дослідника не відповідала навіть тогочасному рівню історичних знань, а деякі його спроби тлумачення археологічних знахідок мають суто міфологічне забарвлення. Це стосується, зокрема, його твердження, що Новгород-Сіверський „еще и прежде всемирнаго потопа не без населения был, а в знак достовернаго в том очевиднаго примечания от давна и доселе часто сыскаются в горах и каменных скалах при сем городе необычайной огромности головы, голени и другие человеческие составы погребенных исполинов или гигантов”⁴⁰.

Певну увагу археологічним старожитностям Подесення приділено в Опису річок, озер та височин Новгород-Сіверського намісництва, впорядкованого впродовж 1785 р.-1786 рр. До його укладання було залучено повітових землемірів, а координував роботу новгород-сіверський губернський землемір О. Рахманов⁴¹. В описах вказано назви річок, струмків, озер та височин намісництва, наведено основні відомості про них – довжину, ширину та глибину (чи висоту), звідки бере свій початок та чи інша річка, де протікає, чи придатна до судноплавства, а також подекуди зазначено навколишні старожитності. Так, новгород-сіверський повітовий землемір А. Муранов зафіксував у Новгороді-Сіверському рештки замку, обнесеного валом, і навіть спробував простежити його історію: “В оном замке прежде жительство имели принцы, герцоги и владетельная князья, а напоследок и воеводы. Оной замок выдержал неприятельскую осаду во время шведской войны в 1708^м году”⁴². На замковій горі ще у 1781 р. була розташована селітряна варниця „о двух котлах”, але вже на 1785 р. через брак селітри виробництво було припинено⁴³. А. Муранов зазначив, що в селі Городище Новгород-Сіверського повіту на височині Кань-город були рештки земляного валу, на двох Дівич-горах поблизу села Буженок „наподобие небольших городков зделаны рвы и обведены земляным валом вышиною от 1/2 до 1/2 сажень”⁴⁴. Подібні укріплення розміщалися на височинах поблизу села Радичева (Ляшкове Городище, Хатинське Городище, Городище), в урочищі Ухостинки (височинь Городище), поблизу села Песаровки (Городище), поблизу села Мезина (Городище)⁴⁵. Конотопський повітовий землемір І. Щербінін зафіксував наявність двох незвичайних урочищ: земляного валу „з башнями вкруг наподобие города” в лісах між містечком Хмельовим та селищами Будки і Басівка та валу між селами Гирівка і Підлипне з двома баштами, „наподобие крепосци и пред ним находица по немалому числу долинок наподобие шанцов, прежних з давних годов зделанных, а для чего оны вал и в которых годах поделан, и кем, о том никто ничего показать не может”⁴⁶.

На третьому етапі описово-статистичного обстеження Чернігово-Сіверщини у зв'язку із очікуваним приїздом Катерини II в Україну було укладено скорочені описи намісництв, зокрема „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества” 1787 р.⁴⁷ Автором пам'ятки вважають О. Шафонського⁴⁸. Оскільки опис був призначений для загального ознайомлення з життям краю, що зумовлювало стислий виклад інформації, матеріали щодо старожитностей наведено досить оглядово. Зокрема, у Новгороді-Сіверському автор відзначив „крепость с земляного вала, остатки которой и теперь находятся”. При цьому навіть назви брам фортеці залишилися без змін на кінець XVIII ст., хоча „едва только знаки ворот остались”⁴⁹. В опису Конотопського повіту зазначено про наявність „в лесу земляного вала с башнями, но по какому случаю сие укрепление было сделано – неизвестно”⁵⁰. Крім того, зафіксовано наявність у Кролевіці кам'яного льоху, де, за переказами, в давнину зберігалася судочинна документація⁵¹.

Отже, соціокультурна та суспільно-політична ситуація на українських землях в останній чверті XVIII ст. зумовила помітне зростання інтересу до вивчення минувшини. На Чернігово-Сіверщині процес вивчення історії краю був тісно пов'язаний з роботою по обстеженню його природно-кліматичних умов, топографії, економіки. Місцеві урядовці та аматори старовини залучалися урядом до впорядкування цілої низки описів краю, що містили історичні відомості, різні за обсягом та інформаційним потенціалом. Зібрана ними інформація про старожитності Подесення заслуговує на увагу в контексті вивчення стану історичного краєзнавства останньої чверті XVIII ст., а також становить певний науковий інтерес для сучасних археологічних досліджень.

Джерела та література:

1. Акты царствования Екатерины II: учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам / Под ред. Г. Н. Шмелева. – М., 1907. – С.1 – 103.
2. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С. 193.
3. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. XX. – С. 567 – 568.
4. Пирко В. А. Описание наместничеств Украины как исторический источник. (Проблема типологии и информационных возможностей) // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1985. – С. 93 – 97.
5. (Пашенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – 110 с.; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К., 1931. – XXI, 593 с.
6. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 457. – Арк. 9; ЦДІАК України. – Спр. 815. – Оп. 1. – Арк. 57 – 58 зв.
7. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – К., 1931. – С. 1.
8. Там само. – С. 35.
9. Там само. – С. 106, 162, 435; (Пашенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – С. 1 – 3.
10. (Пашенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – С. 3; Коваленко О. Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII – XVIII ст. // Старожитності Північної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару „Чернігів і його округа в IX – XIII ст.”. – Чернігів, 1993. – С. 173.
11. ЦДІАК України. – Ф. 1959. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 2 зв. – 10.
12. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 23806. – 77 арк.
13. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – 697 с.
14. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 19162. – 32 арк.; Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. – Ф. 550. – Спр. F IV.550. – Арк. 93 – 117.
15. Коваленко О. Б. О.Ф. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині // Минуле Сосниць та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 6.
16. Стороженко Н. В. История составления „Топографического описания Черниговского наместничества” Шафонского // Университетские известия. – К., 1886. – № 10. – С. 143 – 144, 146.
17. Там само. – С. 139, 151 – 168; Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 64 – 65; ЦДІАК України. – Ф. 736. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 167; ЦДІАК України. – Ф. 204. – Оп. 2. –

Спр. 211. – Арк.407.

18. Петреченко І. Нові відомості з історії створення праці О.Ф. Шафонського „Черниговского наместничества топографическое описание” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 115.

19. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 248; Коваленко О. Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII – XVIII ст. // Старожитності Північної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару „Чернігів і його округа в IX – XIII ст.” – Чернігів, 1993. – С. 173.

20. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 276 – 278.

21. Там само. – С. 217.

22. Там само. – С. 376 – 377, 379, 353, 355, 219.

23. Ситий Ю.Н. Исследование А.Ф. Шафонского и Черниговское Задесенье // Минуте Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 36.

24. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 269 – 270; Руденок В.Я. Черниговские пещеры в творчестве А.Ф. Шафонского // Минуте Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 37 – 38.

25. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 247.

26. Там само. – С. 234.

27. Там само. – С. 234 – 235.

28. Там само. – С. 264.

29. Ситий Ю.Н. Исследование А.Ф. Шафонского и Черниговское Задесенье // Минуте Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 36 – 37; Руденок В.Я. Черниговские пещеры в творчестве А.Ф. Шафонского // Минуте Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 37 – 38; Казаков А.Л. Літописний Березин в світлі даних О. Шафонського // Минуте Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 21 – 22.

30. Коваленко О. Неопублікована праця Андрія Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 161 – 162; Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острого-Нью-Йорк, 2000. – С. 190 – 191.

31. Бондаренко І. В. Топографічний опис м. Новгорода-Сіверського А. Пригари як джерело з історії України // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Луганськ, 2001. – С. 29 – 31; Коваленко О. Неопублікована праця Андрія Пригари „Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 161.

32. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 19162. – Арк. 20 зв.

33. Там само. – Арк. 1.

34. Там само. – Арк. 6, 16, 26 – 26 зв.

35. Там само. – Арк. 26 – 26 зв.

36. Там само. – Арк. 2.

37. Там само. – Арк. 2; Ясновська Л. Давньоруські старожитності Новгород-Сіверського Подесення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 10.

38. Там само. – Арк. 13 зв.

39. Там само. – Арк. 15.

40. Там само. – Арк. 2 зв.

41. Гринь О. Невідомий опис Новгород-Сіверського намісництва // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 204 – 208.

42. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 23806. – Арк. 4 зв.

43. Там само. – Арк. 4 зв.; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781 рр.). – К., 1931. – С. 4.

44. РДВІА. – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 23806. – Арк. 4 зв. – 5.

45. Там само. – Арк. 5.

46. Там само. – Арк. 47 зв. – 48.

47. „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года” / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петреченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 150 – 155.

48. „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года” / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петреченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 149; Петреченко І. Короткі описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. – Чернігів, 1996. – С. 43.

49. „Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года” / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петреченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 5. – С. 151.

50. Там само. – С. 154.

51. Там само. – С. 153.

ПРО ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ «РОЗМІЩЕННЯ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА»

Постановка проблеми. Виробництво у широкому розумінні визначають як процес взаємодії людей з метою створення матеріальних благ. Разом з тим, вступаючи у взаємодію з природою для одержання матеріальних засобів існування, люди, як відомо, одночасно вступають у певні взаємини поміж собою – економічні відносини.

Таким чином, суспільне виробництво включає в себе: 1) сукупність відносин, котрі виникають у процесі взаємодії людей з природою з метою забезпечення необхідних умов існування та які схематично можливо відобразити «людина–техніка (засоби виробництва і технологія виробництва) – природа» і 2) сукупність соціально-економічних відносин.

Розвиток суспільного виробництва відбувається у часі і просторі. Регіональний розвиток суспільного виробництва в нашому розумінні можна визначити як просторовий аспект розвитку виробництва, котрий характеризується зміною його стану, переходом одного стану в інший, зміною просторової структури. Отже, суспільне виробництво завжди відбувається на конкретній території або інакше - в конкретному регіоні.

Будь-який регіон має специфічне поєднання природних та економічних умов і ресурсів, кожне з яких характеризується певним ступенем значимості. З іншого боку, конкретному виду виробництва властиві свої техніко-економічні і технологічні особливості, в силу яких виробництва орієнтуються в своєму розвитку на певні поєднання умов та ресурсів. Іншими словами, в конкретному регіоні формується такий набір або комплекс відносин взаємодії суспільства з природою «людина-техніка-природа», який на даному етапі розвитку найбільше відповідає поєднанню умов і ресурсів регіону. Тобто з усієї множини галузей матеріального виробництва розміщуються і набувають розвитку у конкретному регіоні ті, для яких є необхідні умови або, інакше кажучи, техніко-економічні особливості яких відповідають умовам і ресурсам регіону. Тим самим відбувається формування характерної для кожного регіону виробничої структури і системи економічних відносин.

Дослідженням стану і напрямів територіального розвитку виробництва займаються дисципліни, які входять до циклу регіонально-економічних наук. У наш час, лідируюче місце в розробці територіальних економічних проблем зайняла регіональна економіка. У той же час, поки ще немає єдиного загальноприйнятого визначення цієї науки. Якщо об'єктом вивчення майже всі дослідники вважають економіку регіону, а також національну економіку як систему взаємодіючих регіонів, то в питаннях предмета вивчення цієї науки досі продовжуються дискусії, що позначається на визначенні аспектів у регіональних економічних дослідженнях.

Аналіз останніх публікацій. На даний час при всій різноманітності дефініцій регіональної економіки можна виділити дві основні складові у визначеннях, на яких акцентується увага вчених. Першою складовою є те, що регіональна економіка – це наука, яка вивчає територіальні аспекти прояву економічних законів та економічних відносин, відтворювальних процесів, питання формування і розвитку фінансового потенціалу регіонів, грошово-кредитних відносин та міжбюджетних відносин з центром.

Що стосується другої складової предмета регіональної економіки – дослідження розміщення продуктивних сил, то тут точки зору вчених розходяться. Так,

О. Гранберг [3, с. 14], А. Мазур [6, с. 45], М. Некрасов [7, с. 23] включають розміщення продуктивних сил до предмета вивчення регіональної економіки. Е. Алаєв [2, с. 44], А. Пробст [8], М. Тимчук [9, с. 5-6] відносять проблеми розміщення продуктивних сил до компетенції такої науки як економічна географія. А. Адамеску, В. Кістанов, Н. Кістанов, Н. Копилов [1, с. 95], С. Дорогунцов, М. Фащевський, Л. Чернюк [4, с. 628] вважають розміщення продуктивних сил за предметом дослідження близькою до регіональної економіки наукою, однак відмічають, що між цими науковими дисциплінами існує певна відмінність. А. Єпіфанов, І. Сало [5, с. 36-37] також не включають розміщення продуктивних сил у предмет регіональної економіки.

Мета статті. Визначити основні складові предмета досліджень наукової дисципліни «розміщення промислового виробництва».

Виклад основного матеріалу. В економічній літературі термін «розміщення продуктивних сил» застосовується, в основному, у трьох значеннях: 1) для позначення розподілу по території господарських об'єктів або іншими словами – для характеристики та оцінки стану територіального розподілу підприємств різних галузей на певний час; 2) для позначення технології процесу розміщення як сукупності заходів, дій та засобів щодо вибору і обґрунтування місцеположення як окремого виробничого об'єкта, так і в складі групи підприємств; 3) для позначення технології обґрунтування розміщення підприємств при розробках галузевих і територіальних схем розвитку та розміщення продуктивних сил.

Так, якщо йдеться про технологію процесу розміщення (вибір та обґрунтування пунктів будівництва виробничих об'єктів або розширення та реконструкція діючих), то в цьому випадку поняття «розміщення» має найчастіше такий зміст. Наприклад, при розміщенні промислового об'єкта вирішується коло основних питань: розробка проектного документа (техніко-економічного обґрунтування або техніко-економічного розрахунку); визначення пунктів і зон збуту готової продукції, виробничих, технологічних та економічних зв'язків; розрахунки поставок сировини та матеріалів; вибір майданчика для будівництва об'єкта; встановлення джерел покриття конкретних потреб підприємства в енерго- і водопостачанні, трудових та інших ресурсах; розробка проектної документації і встановлення термінів будівництва об'єкта.

На наш погляд, у першому значенні розміщення продуктивних сил, яке склалося в галузевому і територіальних розрізах, тобто сучасний стан розміщення, а також фактори, котрі це зумовили, входить до предмета вивчення економічної географії. Технологію ж процесу розміщення, про яку йшла мова вище, слід віднести до предмета дослідження окремої науки, позначувану однойменним терміном «розміщення продуктивних сил» або інакше «економіка розміщення продуктивних сил». У такому розумінні ця наука набуває статусу інженерно-економічної дисципліни, тісно пов'язаної не тільки з регіональною економікою, економічною географією, а і з економікою підприємства та іншими конкретними економічними науками, а також не меншою мірою з технологією виробничих процесів, промисловим та громадським будівництвом та іншими дисциплінами інженерного характеру.

Висновок. До предмета дослідження розміщення промисловості як складової наукової дисципліни «розміщення продуктивних сил» («економіка розміщення продуктивних сил») слід віднести технологію процесу розміщення, тобто сукупність заходів, дій та засобів щодо вибору і обґрунтування місцеположення як окремого промислового об'єкта, так і в складі групи підприємств, а також технологію обґрунтування галузевих і територіальних схем розвитку та розміщення галузей промислового виробництва.

Джерела та література:

1. Адамеску А., Кистанов В., Кистанова Н., Копылов Н. К изучению региональной экономики // Экономист. – 2000. - № 3. – С. 93-96.
2. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
3. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики: Учеб. для вузов. – 3-е изд. – М.: ГУВШЭ, 2003. – 495 с.
4. Дорогунцов С.І., Фащевський М.І., Чернюк Л.Г. Економіка регіонів України та особливості регіонального розвитку. – В кн.: Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / За заг. ред. С.І. Дорогунцова. – 2-ге вид. – К.: КНЕУ, 2007. – 992 с.
5. Єпіфанов А.О., Сало І.В. Регіональна економіка. – К.: Наукова думка, 1999. – 343 с.
6. Мазур А.Г. Методологічні аспекти становлення та розвитку регіональної економіки // Економіка України. – 2000. - № 4. – С. 45-48.
7. Некрасов Н.Н. Проблемы региональной экономики. – М.: Мысль, 1974. – 67 с.
8. Пробст А.Е. Региональная экономика и экономическая география. – В сб.: Теоретические аспекты экономической географии. – Л.: 1975.
9. Тимчук М.Ф. Регіональна економіка: Конспект лекцій. – К.: ІММБ, 1998. – 57 с.

